

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Lenka Vrchotová

**„Mám obrovskou touhu cestovat a vidět cizí země“
Žena na cestách v druhé polovině 19. století**

„I have strong desire to travel and learn about foreign countries“
Travelling woman in the second half of the nineteenth century

Praha 2011

prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

Děkuji za radu a pomoc prof. PhDr. Milanu Hlavačkovi, CSc.,
a za trpělivost a podporu své rodině a svým přátelům.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne..... Podpis.....

Abstrakt

Diplomová práce se zabývá fenoménem ženského cestování v Čechách v druhé polovině 19. století. Zaměřuje se na ženy ze středních vrstev, které právě v této době začínaly cestovat. Důraz je v práci kladen na fenomén cestování žen spojeného s profesí. To vyplývá právě z rozmáhajícího se ženského hnutí v Čechách, s nímž jsou spojeny změny ve společenském postavení ženy. V praktické části diplomové práce je na základě prostudovaných ženských deníků, vzpomínek, článků o cestování v časopise *Ženské listy* a v módních magazínech a písemností týkajících se cestování z fondu spolku Svatobor stanovena typologie cest a cílových destinací. Práce se také zaměřuje na tzv. každodennost ženského cestování a mapuje možné zdroje informací a literaturu určenou pro ženy chystající se na cestu.

Klíčová slova

Gender historie – cestování – druhá polovina 19. století – egodokumenty – emancipace.

Abstract

The Diploma thesis deals with the phenomenon of travelling of women in Bohemia in the second half of the nineteenth century. It concentrates on the middle class women, who at this time started to travel. The practical part of the thesis sets a typology of journeys and final destinations. The typology is based on a wide range of primary sources, among others on women diaries, memoirs, articles concerning travelling in fashion magazines and in magazine *Ženské listy* as well as on relevant documents of the literary society Svatobor archive. The thesis focuses particularly on travelling resulting from the women new occupational needs reflecting thus a growing women emancipation movement in Bohemia and changes in social status of women in Bohemia in given period. The thesis also analyses the course of everyday life of women's travelling and provides an overview of possible sources of information and literature for women who at that time intended to travel.

Keywords

Gender history – Travelling – 2. half of the 19th century – Egodocuments – Emancipation.

Obsah

Úvod.....	6
Prameny a literatura.....	7
I. Část	
Postavení Ženy ve druhé polovině 19. století.....	11
1 Žena v manželství a rodině.....	12
2 Divčí vzdělávání.....	14
3 První profese žen.....	18
II. Část	
Žena na cestách.....	22
4 Cestování žen v Čechách do druhé poloviny 19. století.....	23
5 Cestování žen v druhé polovině 19. století.....	28
5.1 Každodennost na cestách.....	28
5.1.1 Cestovní příručky a přípravy na cestu.....	28
5.1.2 Doprava, ubytování a stravování na cestách.....	35
5.2 Typologie cest.....	49
5.2.1 Cestování za zdravím.....	49
5.2.2 Cesty za poznáním a za zábavou.....	51
5.2.2.1 Mladé cestovatelky.....	51
5.2.2.2 Cestování za zábavou a poznáním v dospělosti.....	55
5.2.2.3 Učitelky – první turistky.....	58
5.2.2.4 Cestování organizované spolky a školami.....	66
5.2.3 Cestování spojené s profesí.....	74
5.2.3.1 Cesty spisovatelek, národopisných pracovnic, filantropek, pedagogů a umělků.....	74
5.2.3.2 Marie Červinková-Riegrová – politicky podmíněné cesty.....	83
5.2.3.3 Cestování související se zapojením do mezinárodního emancipačního hnutí.....	89
Závěr.....	92
Resumé.....	96
Summary.....	98
Soupis pramenů.....	99
Soupis literatury.....	102

Úvod

V názvu diplomové práce je uveden citát Gabriely ze Schwarzenbergu:¹ „*Mám obrovskou touhu cestovat a vidět cizí země.*“² Inspirováni tímto citátem jsme se v této diplomové práci rozhodli zjistit, jestli podobnou touhu měly i jiné ženy v následujících generacích, tedy ve druhé polovině 19. století, neboť právě toto období bývá spojeno s rozvojem tzv. masového turismu. Chtěli jsme se zároveň přesvědčit, nakolik se tímto fenoménem doby nechaly strhnout i představitelky něžného pohlaví ze středních vrstev. Zajímalo nás, zda je zcela platné tvrzení, že ženy trávily většinu svého času, který nevěnovaly péči o domácnost, manžela, děti a hospodářství, mezi oněmi pověstnými čtyřmi stěnami.

V teoretické části práce se budeme zabývat společenským postavením ženy ve druhé polovině 19. století. Přiblížíme zde místo ženy v rodině, možnosti jejího vzdělání a profesního uplatnění. Z těchto zjištění, která nám také budou ukazateli úrovně emancipačního hnutí, vyvodíme, jaké možnosti cestovat měla žena v daném období.

Budeme vycházet z typologie cest, se kterou pracovala Milena Lenderová. Ta zmiňuje fakt, že takřka vymizely cesty spojené s církevní tematikou,³ proto jsme je do naší typologie již nezařazovali. Typologie tedy vypadá takto: cestování za zdravím a za zábavou a poznáním, které jsme dále rozčlenili na cestování žen v dětství a dospělosti. Zvláštní kapitolu jsme věnovali učitelkám, neboť jejich cestování považujeme za určitý fenomén, a cestování žen organizovanému spolky a školami. V práci budeme klást důraz na cestování žen spojené s profesí, kterému se výše zmíněná historička prakticky nevěnovala a které dle nás může přispět k ucelenému obrazu o ženském hnutí v Čechách, s čímž samozřejmě souvisí i zapojování se žen do mezinárodních emancipačních snah.

Zaměříme se také na tzv. každodennost ženského cestování. Pozornost budeme věnovat přípravám na cestu na základě analýzy dobové literatury a jiných informačních zdrojů určených pro ženy chystající se cestovat. Osvětlíme podmínky, za jakých ženy cestovaly, jak se stravovaly, jak bydlely během cest a jaké byly jejich oblíbené destinace.

¹ Gabriela ze Schwarzenbergu (1825–1843).

² LENDEROVÁ, M., PLŠKOVÁ, J. (eds.) *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006, s. 47.

³ LENDEROVÁ, M. „... *A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 215.

Prameny a literatura

Literatura týkající se ženské otázky v Čechách v 19. století je poměrně bohatá. Jedná se především o publikace z pera Mileny Lenderové,⁴ Marie Bahenské,⁵ Marie L. Neudorflové,⁶ Pavly Horské⁷ či Jany Malínské.⁸ Nejnovější kolektivní dílo týkající se ženské problematiky zachycuje období od středověku do 20. století a bylo vydáno v roce 2009.⁹ V posledním desetiletí se konalo několik odborných konferencí na toto téma¹⁰ a stále vycházejí nové monografie o ženách.¹¹

Problematicke ženského cestování v 19. století se u nás věnuje zejména výše zmíněná práce „... *A ptáš se, knížko má...*“ Mileny Lenderové. Kniha přináší jako jedna z prvních také přehled ženských deníků (nejen cestovních) české provenience. V zahraničí je tomuto pramennému materiálu věnována již pozornost mnohem déle. Zejména se sluší zmínit Zemskou knihovnu v Eutinu,¹² která se na cestopisnou literaturu specializuje a publikovala bibliografický soupis německých ženských cestopisů z let 1700 až 1810.¹³ Soupis cestovní literatury žen vyšel i ve Velké Británii a obsahuje nejen cestopisy Britek, ale i žen z jiných částí Evropy, pokud vyšly v angličtině.¹⁴

⁴ LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.

⁵ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

⁶ NEUDORFLOVÁ, M. L. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999.

⁷ HORSKÁ, P. *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

⁸ MALÍNSKÁ, J. *Do politiky prý ženy nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005.

⁹ LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Ženy v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009.

¹⁰ Např. VOJÁČEK, M. (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007; ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Rostokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Rostoky u Prahy 2005; ČADKOVÁ, K., LENDEROVÁ, M., STRÁNÍKOVÁ, J. (eds.) *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajištění historiografie. Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006*. Pardubice 2006.

¹¹ LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000; SAK, R. *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha 2003; ŠTĚPÁNOVÁ, I. *Renáta Tyršová*. Praha-Litomyšl 2005; ŠTĚPÁNOVÁ, I. *Teréza Nováková*. Praha 2008.

¹² Dostupné na: <<http://www.lb-eutin.de/>> [10. 4. 2011]

¹³ GRIEP, W., PELZ, A. (eds.) *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810*. Bremen 1995.

¹⁴ ROBINSON, J. *Wayward Women. A Guide to women travellers*. Oxford 1900.

Centra výzkumu fenoménu ženského cestování jsou v Čechách na filozofické fakultě v Českých Budějovicích a také na filozofické fakultě v Pardubicích, kde vzniklo několik diplomových prací s ženskou tematikou, které se dotýkají cestování žen a které vycházejí ze studia jednotlivých ženských deníků.¹⁵ Ve spolupráci s Janou Plškovou vydala Milena Lenderová také již citovaný cestopisný deník Gabriely ze Schwarzenbergu. Diplomové práce vedené Milenou Lenderovou obsahují další edice ženských cestovních deníků, nejen ze šlechtického prostředí. Také deníky Zdenky Braunerové se dočkaly ediční podoby díky Martinu Šámalovi.¹⁶

Ze zahraničních edic bychom zmínili ediční řadu „Edition Frauenfahrten“, vycházející v nakladatelství Promedia-Verlag ve Vídni, která vznikla v roce 1990 a specializuje se zejména na ženy cestovatelky od 18. do 20. století.¹⁷ V rámci této edice publikuje také Gabriele Habinger, která se zaměřuje na reflexi jinakosti žen na cestách.¹⁸ Z této publikace také vycházela diplomová práce Jitky Kotalové, která se u nás poprvé pokusila o sumarizaci ženské apodemické literatury přelomu 18. a 19. století.¹⁹

Dále existuje celá řada článků zabývajících se jednotlivými cestami žen v naší zkoumaném období.²⁰ Velké pozornosti se těší v posledních letech například sestry Řehákovy.²¹

Ačkoli v době zadání této práce jsme chtěli pracovat především s ženskými deníky, byli jsme nuceni vzhledem ke skutečnosti, že v roce 2008 byla v Pardubicích obhájena diplomová práce na podobné téma,²² pramennou základnu rozšířit také na dobový tisk

¹⁵ GALBAVÁ, L. *Cestovní deníky Kateřiny Jungmannové-Lauermannové z let 1841, 1845, 1849*. Diplomová práce na Fakultě humanitních studií Univerzity Pardubice. Pardubice 2005 aj.

¹⁶ ŠÁMAL, M. (ed.) *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003; ŠÁMAL, M. (ed.) *Deníky Zdenky Braunerové*. Roztoky u Prahy 2000, s. 42–59.

¹⁷ Dostupné na: <<http://www.literaturhaus.at/index.php?id=8156>> [10. 4. 2011]

¹⁸ Srov. HABINGER, G. *Frauen reisen in die Fremde. Diskurse und Repräsentationen von reisenden Europäerinnen im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Wien 2006.

¹⁹ KOTALOVÁ, J. *Reflexe jinakosti? Šlechtična na cestách v první polovině 19. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity. České Budějovice 2007.

²⁰ Např. BAHENSKÁ, M. Marie Gebauerová – nejen spisovatelka. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Roztoky u Prahy 2005, s. 175–186; MAŘÍKOVÁ, M. Cesta Marie Červinkové-Riegrové do Itálie v roce 1888. In VOJÁČEK, M. (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007, s. 175–188.

²¹ POTMĚŠILOVÁ, M. *Spisovatelka, učitelka, turistka Anna Řeháková a její doba*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2003; SECKÁ, M. Anna Řeháková. In *Múzy na cestách. Literární archiv* 39, Praha 2007, s. 137–142; HECZKOVÁ, L. *Píšící Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha 2009, s. 152–164.

²² JAMBOŘOVÁ, B. *Barbora Markéta Eliášová: Nippon druhým domovem. Ženské cestování v 19. a na počátku 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice, Pardubice 2008.

a zejména prameny institucionální povahy. V případě dobového tisku jsme čerpali z *Ženských listů*, které jsou v současné době k dispozici v naskenované podobě v Národní knihovně a které obsahují články s cestopisnou tematikou. Dalším zdrojem byl *Časopis učitelek*, který nám přinesl nový poznatek, že nebyl určen pouze jako periodikum podávající informace z pedagogiky, ale že jeho inzertní část plnila svou úlohu v cestování učitelek o prázdninách. *Časopis turistů* byl využit při vymezení postavení žen v rámci Klubu českých turistů, společně s výročními zprávami KČT z archivu ODTVS. Během bádání jsme kromě dobových příruček pro cestování žen pracovali také s dobovými módními časopisy *Nové mody* a *Pařížské mody*, jež reflektují vzrůstající oblibu cestování u žen pravidelným vydáváním článků týkajících se oděvů a různých doplňků na cesty.

V případě písemností institucionální povahy byly naším pramenem žádosti o cestovní stipendia a výroční zprávy spolku Svatobor, nacházející se z části v archivu AV ČR a z části v LA PNP. Tento pramen ještě v dané problematice nebyl nikdy zohledněn. V rámci kapitoly o cestování organizovaném spolky a školami jsme využili mimo vzpomínek Albíny Honzákové, uložených v LA PNP, a již zmíněných výročních zpráv Klubu českých turistů také výroční zprávy Gymnázia Minerva, nacházející se většinou v naskenované podobě v Národní knihovně.

Z pramenů osobní provenience jsme čerpali z výše citovaných edic deníků Zdenky Braunerové. Studovali jsme též edici cestopisů Boženy Němcové, edici vzpomínek, deníků a dopisů Sofie Podlipské a některé z cestopisů Anny Řehákové. K přiblížení okolností, které vedly Elišku Krásnohorskou k podání žádosti o cestovní stipendium ve Svatoboru, jsme čerpali z jejích vzpomínek z mládí. Deníky a zápisníky Marie Červinkové-Riegrové, které se nacházejí v archivu Národního muzea, jsme měli pro roky 1880 až 1884 k dispozici v editované podobě. Zbytek přepisů deníků a nevydané edice jsme získali od spoluautora edice Milana Vojáčka. V diplomové práci je proto necitujeme jako původní archivní pramen, ale zmiňujeme skutečnost, že jsme pracovali s přepisem deníků a nevydanou edicí.

V LA PNP jsme díky soupisu deníků od Mileny Lenderové využili deník Klementiny Kalašové zachycující počátky její umělecké kariéry v Petrohradě, deníky Anny Cardové-Lamblové a její neteře Marie Tomešové-Lamblové. Dále jsme zde také zaměřili na osobní pozůstalosti Anny Řehákové a Sofie Podlipské. Z archivu AV ČR pochází deník Marie Gebauerové, do kterého si zapisovala své cestovní zážitky z let 1895 až 1903. Formu nikoli deníkových zápisů (pravděpodobně se jednalo o článek do časopisu) má popis cesty do Ameriky Karly Máchové, kterou podnikla asi v roce 1893. V archivu Náprstkova muzea jsme

nalezli deník Josefy Humpal-Zemanové, který nám pomohl objasnit některé záležitosti týkající se cesty Karly Máchové. V tomto archivu jsme taky studovali sbírky novinových výstřížků Scraps-book Amerického klubu dam.

I. část

Postavení ženy ve druhé polovině 19. století

„Kinder, Küche, Kirche“ – taková byla představa o povinnostech ženy oné doby. Utváření moderní občanské společnosti, probíhající průmyslová revoluce, demografický nepoměr mezi oběma pohlavími však s sebou přinesly změny, které musely být reflektovány i v této oblasti. „Uvolnění“ od domácího krbu bylo pozvolné. Teprve od šedesátých let se s obnovenou spolkovou činností ženám více otvírá svět za okny jejich domácnosti. Obraz rozšafné hospodyně, jak jej například líčila Karolína Englová,²³ když psala o své babičce, budil patrně na tvářích jejích vrstevnic již úsměv, ale samozřejmě i obdiv.²⁴ Jedině vzdělaná žena mohla své děti vést k lásce k vlasti, být pozornou a vnímavou partnerkou svému muži a postarat se tak o rodinnou pohodu, jak dosvědčuje i Sofie Podlipská:²⁵ „*Blaho vězí jinde a vězí hloub než v domácím neporušeném odpočinku neb lenošení. A má-li o toto blaho se starati, musí umět také hloub nahlédnouti než do kávové konvičky.*“²⁶ Podívejme se tedy blíže na postavení ženy v druhé polovině 19. století, které nám pomůže objasnit i zrození onoho fenoménu ženského cestování ve středních vrstvách české společnosti, tedy činnosti, jejíž provozování bylo akceptováno stále ještě jen v případě mužů dané vrstvy. Právě výše zmíněné „vystoupení“ z oněch čtyř stěn domácnosti vedlo ženy mimo jiné k možnosti vydat se na cestu...²⁷

²³ Karolína Englová (nar. asi 1883), překladatelka, učitelka jazyků a autorka pamětí své rodiny poděbradského lékaře.

²⁴ „Byla výtečnou hospodyní a správkyní statku. První v domě na nohou, hned z rána dohlížela všude, ve chlévech, po dvoře i v zahradě. V létě už před čtvrtou hodinou byla na dvoře, a přece poznala, že si některá ze služek ještě dříve přivstala a vracela se ze sadu s plným klínem ovoce, když se s hospodyní srazila. Při svých pochůzkách po dvoře, do chléva v době dojení, při prodávání mléka nedala pletení nějaké punčochy pro muže nebo pro syny z ruky, pletla a dozírala. Měla stále vše v patrnosti, drůbež, dobytek, vepře, zásoby obilí i mouky v moučnicích, krajáče mléka v mléčniku, zrovna tak jako pečení chleba i praní prádla, při nichž se často i sama účastnila.“ HORSKÁ, P. *Naše prababičky feministky*. Praha 1999, s. 82.

²⁵ Sofie Podlipská (1833-1897), spisovatelka, překladatelka, publicistka, zakladatelka Amerického klubu dam, pracovala a přednášela v Ženském výrobním spolku.

²⁶ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 31.

²⁷ HABINGER, G. *Frauen reisen in die Fremde. Diskurse und Repräsentationen von reisenden Europäerinnen im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Vídeň 2006, s. 43–46.

1 Žena v manželství a rodině

Svatba byla stále vysněnou metou žen, byla to cesta k vysvobození ze starostí o svou budoucnost, ze strachu z životní prázdnoty, z nenaplnění touhy po lásce k muži a dětem.²⁸ Snad také z toho důvodu byly učitelky, které mohly vykonávat svou profesi jen v případě zachování celibátu, ve společnosti vnímány jako sice vzdělané a nezávislé, ale také jako „mužatky bez pelu ženskosti, ženy protivně emancipované, skvrny něžného pohlaví.“²⁹

Rodinné a manželské právo bylo po celou dobu existence rakouského mocnářství upraveno v § 44 až 136 Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811. V oblasti rodinného a manželského práva nadále přetrvávala zásada o nerovnoprávném postavení ženy, která se podřizovala svému muži, živiteli rodiny. Ženu podle Všeobecného občanského zákoníku zastupoval muž před úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání a disponoval společným majetkem.³⁰ Nic jiného než následovat svého muže ženě oné doby vzhledem ke zmíněným právům nezbyvalo. Za celý svůj život vystupovala vždy jako dcera svého otce, sestra svého bratra (v případě smrti otce) či manželka.

Rodina měla čtyři funkce: výchovnou, ekonomickou, výrobní a ochrannou. Výchovná funkce přešla v důsledku hospodářských a společenských změn na stát (všeobecná vzdělávací povinnost) a ochranná také (policie, justice). Ekonomická funkce však zůstávala. Žena se podílela na ekonomických aktivitách a po úmrtí muže musela umět vést živnost sama. Postupující industrializace s sebou přinesla změnu, profese se diferencovala od domácnosti, a vznikla tak veřejná a soukromá sféra, kam stát neměl právo zasahovat. Tento model byl patriarchální. Muž získal výsadní postavení ve sféře veřejné a vlastně podobné postavení zůstalo i ve sféře soukromé. Žena sice vedla celou domácnost, ale poslední slovo měl muž.³¹

Otázka ekonomické aktivity žen vyplouvala na povrch právě v námi zkoumané době. Nemáme však nyní na mysli ekonomicky aktivní ženy, jejichž výsledky práce nebyly určeny pouze pro rodinu, tj. ty, které pomáhaly manželovi v jeho živnosti. Ty ostatně nejsou

²⁸ HORSKÁ, P. *Naše prababičky feministky*. Praha 1999, s. 82.

²⁹ VIDLÁKOVÁ, P., LENDEROVÁ, M. „... Skvrny něžného pohlaví“ aneb Soukromý život prvních učitelek v Čechách. *Studie k sociálním dějinám* 3, Ostrava 1999, s. 141.

³⁰ „Dle § 91 byl muž prohlášen za hlavu rodiny, žena byla podřízena jeho moci. Dle § 92 ho musí následovat, pomáhat mu v hospodářství a obydlí, plnit jeho nařízení.“ Také děti podle tohoto zákoníku připadly v případě rozvodu či rozluky otci a až pozdější novelizace umožňovaly rozhodnutí soudu o přidělení dětí na základě zájmu dětí, důvodu rozvodu či rozluky a postavení obou rodičů. MALÝ, K., a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha 2003, s. 292–293.

³¹ LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě. Žena v 19. století*. Praha 1999, s. 119–122.

primárně předmětem této práce. Autorka má na mysli jinou skupinu žen – ženy pocházející ze střední vrstvy, pro které se aktivity, z nichž by mohl být obohacen rodinný rozpočet, nehodily a jejichž vzdělání dlouho odpovídalo tomuto trendu. Znalost ručních prací, činností týkající se kuchyně a trivium byly samozřejmostí a jen postupně docházeli muži 19. století k názoru, že správná matka vlastenka musí znát také něco jiného, co by pomohlo z jejich potomků vychovat uvědomělé vlastence. Skutečně po dlouhá léta 19. století byli muži této vrstvy výhradními živiteli rodiny, kteří od své manželky na oplátku očekávali, že je doma zahrne všestrannou péčí a vytvoří pro ně z domácnosti místo klidu k odpočinku a načerpání sil pro další pracovní den.³² Zrychlující se proces industrializace a urbanizace brzy ukázal, že takovýto model společnosti není udržitelný. Měšťanské rodiny (především úřednické) brzy pocítily nedostatek financí pro strojově vyráběné předměty nutné pro domácnost, které odsunuly některé činnosti žen v domácnosti na vedlejší kolej. Bylo potřeba najít nový zdroj příjmů a finančně zabezpečit ženy, které osiřely, osaměly či kterým kvůli špatné finanční situaci rodiny nemohlo být vyplaceno věno v takové výši, aby se „vhodně“ provdaly, takže zůstaly „na ocet“ a pro své šťastnější sourozence představovaly jen trpěné členy rodiny, jak o tom vypráví ve svých pamětech Marie Strettiová:³³ „*Mívaly zlý život. Ve dne v noci se dřely, vařily, šily, ošetřovaly děti, nemocné a jejich neúnavná mravenčí píle byla málo uznávána, ještě měly pocit, že jsou trpěny z milosti. Dožila-li některá vysokého věku, že připadla na starost druhé generaci a její výkonnost ochabovala, býval to často teprve trpký chléb.*“³⁴ Východiskem z této dozajista nezáviděníhodné situace byly snahy o výchovu dívek k výdělečné činnosti v oblastech tolerovaných společností. Takovým povoláním byly například učitelky, vychovatelky v nově vzniklých vzdělávacích institucích pro dívky.³⁵

³² TAMTÉŽ, s. 120–121.

³³ Marie Strettiová (1876–1953), spisovatelka, pravnučka Josefa Jungmanna.

³⁴ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století.* Praha 2005, s. 24.

³⁵ HORSKÁ, P. Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny. *ČL* 70, 1983, s. 223–224.

2 Dívčí vzdělávání

Nebude určitě překvapením, že vzdělání dívek za úrovní vzdělání chlapců značně zaostávalo. Teprve druhá polovina 19. století znamenala pro dívčí vzdělání daleko progresivnější změny, neboť až nyní se začínají objevovat odborné dívčí školy a vyšší všeobecné vzdělání dívek. Nejen venkovské rodiny, ale i rodiny z majetnějších vrstev dlouho nepovažovaly za nutné, aby dívka kromě absolvování povinné obecné školy pokračovala dále ve studiu. Její vzdělání mělo směřovat podle dobových názorů zcela jiným směrem. U dívky bylo dbáno hlavně na to, aby dovedla řídit domácnost, starat se o děti a vhodně reprezentovat svého manžela. První dívčí třídy v hlavních školách sice skutečně vznikaly, ale jejich počet byl stále nedostačující. Počty žaček dobových vzdělávacích institucí jen ukazují na zájem (nebo spíše nezájem) o širší vzdělání dívek.³⁶

Řada rodin dávala přednost vzdělávání dcer v domácím prostředí, jak to ostatně školský zákon povoloval. Tradice domácího vzdělávání byla v Čechách zakořeněna především v šlechtických kruzích, ale tuto možnost využívaly i majetnější měšťanské rodiny. Navštěvování veřejné školy bylo v těchto kruzích spojováno s obavami z dětských nemocí, špatných hygienických podmínek a také nevhodné dětské společnosti.³⁷

Vedle domácího vzdělání a veřejných škol existovala také možnost českou dívku poslat do některé z klášterních škol či do soukromého penzionátu. Varianta to nebyla právě nejlevnější, ale návštěva penzionátu, který vedla osoba s bohatými vychovatelskými zkušenostmi získanými v těch nejlepších kruzích a který navštěvovaly často dívky zvučných jmen, ukazovala na dobré postavení rodiny, jež sem dívku poslala. V Praze existovalo hned několik soukromých penzionátů. Patřil sem soukromý dívčí penzionát Hildweinův, kde se výuka zaměřovala na ruční práce, literární předměty, němčinu, francouzštinu, italštinu a velmi módní psaní korespondence. V polovině padesátých let byl otevřen také ústav manželů Svobodových. I zde školačky získávaly znalosti v němčině, francouzštině, prvouce, kreslení, ručních pracích, náboženství, mravouce a také základech dějepisu a zeměpisu.³⁸ Velkou oblibu měl i ústav Henrietty Ritterové z Rittersbergu, ačkoli dívky byly vzdělávány pouze ve francouzské konverzaci, ručních pracích a deklamaci. Podobných penzionátů se v Praze

³⁶ LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě. Žena v 19. století*. Praha 1999, s. 46.

³⁷ TAMTÉŽ, s. 48.

³⁸ TAMTÉŽ, s. 55.

a v dalších městech nacházelo mnoho. Jejich úroveň byla různá a až školské zákony šedesátých a sedmdesátých let³⁹ znamenaly konec pro celou řadu těchto ústavů.⁴⁰ Navíc zde chyběl ústav, který bychom mohli označit za ryze český. Až v roce 1862 vzniká v Praze ústav manželů Tesařových, jehož žačkou se stala také Zdeňka Havlíčková,⁴¹ která sem přešla z ústavu manželů Svobodových.⁴²

Přesto tyto ústavy stále neposkytovaly ucelené dívčí vzdělání. To mohla poskytnout teprve vyšší dívčí škola. První byla otevřena v roce 1860 Písku a o tři roky později otevřela své dveře žačkám Vyšší dívčí škola v Praze. Jednalo se o školu zaměřenou skutečně na všeobecné vzdělání, u jejích absolventek se proto nepředpokládala možnost uplatnění v zaměstnání. Žačky pocházely spíše z majetnějších kruhů, ačkoli i zde existovaly výjimky. V tomto případě se ale musela daná rodina, která chtěla své dívce podobné vzdělání poskytnout, uskrovnit.

Druhá polovina 19. století ukázala, že některé ženy potřebují vzdělání, které by jim umožnilo finančně se zabezpečit. Takové dívky rozhodně nenavštěvovaly vyšší dívčí školu a jejich kroky směřovaly do vzdělávacích institucí, které jim mohly takové vzdělání nabídnout, do tzv. průmyslových škol. V Praze jich existovalo hned několik. Jmenujme tedy ty nejznámější z nich. První byl Spolek sv. Ludmily,⁴³ který nabízel vzdělání těm nejchudším z Prahy. Naopak Ženský výrobní spolek český⁴⁴ přijímal žačky bez ohledu na příjem rodiny a místo původu. Dívky navštěvující tyto školy získávaly praktické dovednosti dle nabídky

³⁹ Zejména tzv. Hasnerův zákon o pravidlech vyučování ve školách obecných z let 1868–1869. Tento zákon změnil označení farní školy na obecnou školu a hlavní školy se od této doby nazývaly měšťankami. Mezi povinné předměty zařadil kreslení a tělocvik. Povinná školní docházka byla prodloužena na osm let. Dohled nad školami byl svěřen místním, okresním a zemským školním radám. Ženám tento zákon umožňoval vyučovat i ve státních školách dívčích a nižších smíšených školách, proto byl také založen v Praze čtyřletý Ústav ku vzdělání učitelek. Slibný náběh v emancipaci škol byl ale ukončen novelou zákona z roku 1883, která rušila tělocvik a nauku o hospodářství v dívčích školách a snížila povinnou školní docházku na šest let. BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 32–33.

⁴⁰ LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě. Žena v 19. století*. Praha 1999, s. 57.

⁴¹ Zdenka Havlíčková (1848–1872), dcera K. H. Borovského.

⁴² LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě. Žena v 19. století*. Praha 1999, s. 60.

⁴³ Tento spolek vznikl v roce 1851 a jeho iniciátorkou byla Marie Riegrová-Palacká (1833–1891). Tato žena rozšířila původní zaměření spolku, které spočívalo v podpoře chudých vdov a vyučování chudých děvčat pletení a šití, tak, že měl pomáhat nejen chudým rodinám a opuštěným ženám bez práce, ale také vzdělávat nemajetné dívky, aby se mohly stát více finančně nezávislými. Za tímto účelem byla v roce 1865 zřízena průmyslová škola pro dívky. Podmínky přijetí byly následující: dívka musela být pilná, pocházet z nuzných poměrů a pocházet z Prahy. Vzhledem k dané sociální skladbě studentek se neplatilo žádné školné. Nejprve žačky mladší 12 let navštěvovaly roční přípravku a poté navazovaly studiem na průmyslové škole. Dívky se zde učily různým dovednostem, například litografii, leštění zlatého a stříbrného zboží či malbě na porcelán. Nejúspěšnější byl obor ryze ženský – šití. Naopak dívky vyučené v oboru knihvedení a účetnictví měly při hledání zaměstnání problémy. Výhodou tohoto vzdělání byla také skutečnost, že dívky dle své zručnosti získávaly měsíční plat, který se jim z části ukládal na spořitelní knížku. Zlaté časy této školy skončily s odchodem Marie Riegrové-Palacké počátkem sedmdesátých let, kdy se spolek začal opět spíše orientovat na dobročinnost v podobě rozdávání podpor podle přesně stanovených pravidel. BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 60–75.

školy a škola jim pak nabízela možnost zprostředkování práce. V devadesátých letech vzniká také spolek Domácnost a jeho kuchařská škola, které se opět navracejí k ženským činnostem, jak si žádala daná doba, libující si v lidové kultuře. Spolek plnil dvojí funkci. Měl naučit dívky kuchařskému řemeslu a zároveň vystupoval jako spolek dobročinný, neboť podával omezený počet bezplatných nebo zlevněných pokrmů, které zhotovily samy žáčky.⁴⁵

Z výše napsaného vyplývá, že možnosti dívky druhé poloviny 19. století, která chtěla studovat a která v tomto záměru byla svými rodiči samozřejmě podporována, byly v porovnání s možnostmi chlapců značně omezené, neboť do devadesátých let neexistovalo v českých zemích žádné gymnázium a také dívčí vysokoškolské studium představovalo stále jen hudbu budoucnosti. Dívka v druhé polovině 19. století po absolvování obecné školy či domácího vyučování mohla navštěvovat podle finančních možností své rodiny některou z průmyslových škol, klášterní školu, vyšší dívčí školu nebo některý ze soukromých ústavů. Iniciátorkou vzniku dívčího gymnázia se stala teprve Eliška Krásnohorská,⁴⁶ která se již od sedmdesátých let myšlenkou založit takovýto vzdělávací ústav vážně zabývala. Její činnost v této otázce nezůstala bez kladné odezvy. V roce 1890 založila spolek Minerva, který měl dívčí gymnázium financovat a spravovat. Ve stejném roce se ono gymnázium otevřelo. Do prvního ročníku se zapsalo 51 žákyň. Zpočátku bylo gymnázium pouze šestitřídní, v prvních dvou letech bylo doplňováno učivo nabyté studentkami na obecných školách a poté následovaly již čtyři třídy gymnázia. Studentky získávaly stejné penzum znalostí jako studenti chlapeckých gymnázií. Vzhledem ke skutečnosti, že Minerva byla soukromým vzdělávacím ústavem, tedy neměla právo veřejnosti, musely studentky do roku 1907 skládat maturitu na chlapeckých gymnáziích.

⁴⁴ Ženský výrobní spolek český byl založen v roce 1871. V jeho čele nalezneme jména žen, které působily v dalších podobných institucích, například Karolina Světlá či Sofie Podlipská aj. Průmyslová škola výrobního spolku měla hned několik oddělení, která zahrnovala: kurz doplňující, obchodní školu, průmyslovou školu s obory kreslicí, rytecké a ruční práce, nechyběla ani velice žádaná výuka jazyků. Vyhlášovány byly i výjimečné kurzy, zpravidla za vyšší školné (úpravy vlasů, kloboučnictví, výroba umělých květín, zhotovování vánočních dárků). Velký ohlas získal také ošetrovatelský kurz otevřený v sedmdesátých letech. Škola se skutečně snažila vyjít vstříc dobové poptávce, a proto byly otevřeny v roce 1885 kurzy vychovatelské či zavedeny nové předměty – hra na piano a přípravný kurz ke zkouškám učitelek francouzštiny pro měšťanské školy. Hlavním cílem, podobně jako v případě Spolku sv. Ludmily, bylo zajistit dívkám lepší vzdělání a pomoci jim při hledání práce. Za tímto účelem byla zřízena ve spolku poptavárna po místech a některé dívky také mohly nalézt uplatnění ve spolkovém obchodu, který zaměstnával švadleny a byl místem, kde si žákyně obchodní školy odbývaly praktickou výuku. Časem, jak přibývalo možností dívčího vzdělávání, spolek ztrácel svůj původní význam a v posledních letech své existence (zanikl v roce 1957) spíše udržoval památku Elišky Krásnohorské. BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 104–122.

⁴⁵ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 124–130.

⁴⁶ Eliška Krásnohorská (1847–1926; vl. jm. Alžběta Pechová), básnířka a prozaička, publicistka a literární kritička, libretistka oper, hudební teoretička, překladatelka, propagátorka ženského hnutí a redaktorka *Ženských listů*.

Poslední metou, kterou bylo potřeba na cestě za úplným vzděláním dívek ještě zdolat, bylo umožnění vysokoškolského studia. Přístup na univerzitu získaly ženy v roce 1896 pouze jako hospitantky. To znamenalo, že se přednášek mohly studentky zúčastnit jen se souhlasem vyučujících. Skutečně plnoprávnými studentkami se staly až v roce 1901, ale ani toto povolení nijak postavení absolventek neulehčilo. Stávaly se často námětem žertů a starší generace je vnímaly jako narušitelky odvěkých tradic. Ve světě, který doposud byl doménou mužů, nalézaly jen stěží své uplatnění. Jejich útočištěm se proto stávalo učitelské povolání.⁴⁷

⁴⁷ TAMTÉŽ, s. 130–134.

3 První profese žen

V předchozí kapitole zmiňujeme, že žena pracovala především ve vlastní domácnosti, neboť pracovat za peníze bylo v oné době dlouho nemyslitelné. Tuto situaci změnil mimo jiné až demografický vývoj během 19. století.⁴⁸ Počet dívek, které zůstaly svobodné, se zvýšil. Ještě výrazněji se nepoměr v počtu mezi oběma pohlavími zdůraznil po prusko-rakouské válce v roce 1866, která zde zanechala vdovy a dívky nezaopatřené věnem. Takové ženy, pokud nechtěly být zcela závislé na svých příbuzných, musely překonat zažitá stereotypy týkající se jejich profesního uplatnění. Problém však spočíval v jejich jednostranně orientovaném vzdělání směřujícím ke správě domácnosti.⁴⁹ Společnost se snažila poskytnout těmto ženám důstojný život a reagovala prostřednictvím zakládání tzv. průmyslových škol, jež poskytovaly vzdělání pro společensky akceptovatelné zaměstnání.⁵⁰

Zvláštní kapitolu představuje ženská učitelská profese. Učitelky lze vedle vychovatelek a společnic zařadit do profesí, jež byly považovány za slučitelné s podstatou ženství,⁵¹ přesto ani ony neměly takřikajíc na růžích ustláno a narážely na kritiku a nedůvěru: „... *Kdo má smysl pro přirozenost ženskou, viz, zdaž moudře jednáme, že vychování a vyučování naší mládež svěřujeme nevdaným ženským, které vyšinuty z přirozené dráhy, samy už jsou nepřirozeny, nešťastny [...] je to smutné znamení našich poměrů, že tak mnoho děvčat [...] připravuje se učitelský examen. Tj. jenom kotva z nouze, aby se předešlo úplnému utonutí lodi. [...] Žena patří do kuchyně, a ne do školy, nejlépe pak jest, mlčí-li tu i tam. Žena umí vnímati, napodobovati, pořádati, ale vynalézati, tvořiti nedovede [...]. Učitelky mají povolávati se jenom k vyučování industriálnímu a pro jednotlivé odbory, ale nikdy jako učitelky třídní.*“⁵² Citovaný příspěvek svědčí o tom, že jejich mužští kolegové

⁴⁸ LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 422.

⁴⁹ Srov. SVĚTLÁ, K. O vychování ženy. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D. (eds.) *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha 2010, s. 34–37.

⁵⁰ Viz poznámky č. 43 a 44.

⁵¹ K počátkům učitelského vzdělání viz BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 32–33. Vývoj v druhé polovině 19. století byl následující. Na základě absolutoria dvouletého německého učitelského ústavu na Malé Straně či soukromého dívčího pedagogia založeného v roce 1866 u svaté Anny, řízeného kongregací školských sester de Notre Dame, nemohly absolventky vyučovat na veřejných školách. Změnu přinesl až Hasnerův zákon (viz pozn. č. 39). I nadále existovaly soukromé ústavy zřizované církevními kongregacemi. LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 429.

⁵² Aut. nezn. O ženském povolání a o učitelkách, zvláště v Praze. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D. (eds.) *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha 2010, s. 60–61.

v nich spatřovali nepříjemnou konkurenci, což nebylo bez opodstatnění – vzhledem ke skutečnosti, že činnost učitelek se neomezovala pouze na oblast výuky, ale byly velmi činné jako spisovatelky, překladatelky, stály u zrodu národopisu, později dokonce usilovaly o vstup do politiky. Spory mezi oběma tábory se točily především kolem dvou otázek: zda je učitelka způsobilá k správě školy a zda má učitelka pobírat stejně vysoké slušné, když přece svobodná žena takové příjmy nepotřebuje jako její ženatý kolega.⁵³ České učitelky se nezabývaly pouze svými „profesními“ problémy. Dobová periodika vykazují celou řadu příspěvků z jejich per, kterými se snažily upozornit na stávající situaci žen a změnit ji, právě ony formovaly požadavky ženského hnutí a charakter tzv. ženské otázky.

Za nikoli kvalifikované zaměstnání, které je však provázáno s výše uvedenými profesemi, považujeme filantropickou činnost. Představovala vlastně jednu z prvních možností žen věnovat se „veřejné činnosti“. Filantropie se stala nedílnou součástí života manželek mužů zvučných jmen oné doby. Patřilo k dobrému tónu ve společnosti angažovat se v této oblasti. Průkopnicí zde byla Marie Riegrová-Palacká,⁵⁴ s jejíž činností jsme se již mohli částečně seznámit v kapitole o dívčím vzdělání. V *Listech o dobročinnosti k paním a dívkám českým* vyjadřuje svůj názor o dobovém určení společenských rolí muže a ženy, podle jejího přesvědčení jsou ženy předurčeny věnovat se právě filantropii: „... *necht' mužové starají se o takové věci politické, průmyslové, obchodní a národně hospodářská zařízení, by mnoho chudých nebylo – by práce a výdělku dostávalo se k práci schopným – a chudinu necht' tvoří hlavně toliko ti – kdož neduživí a nebozí – starci, vdovy i sirotci nemocní a churaví. K podpoře těchto však hodí se žena výborně. – Jí budiž zanecháno, by doplnila, co schází. Co rozumem mužům se nezadaří neb dokonale se nevyvede, to ať žena srdcem doplní. – Neleží to v povaze ženě od Boha naznačené?*“⁵⁵

Marie Riegrová-Palacká tedy nebyla zastánkyní politické aktivity žen. S politickými požadavky přichází až další generace žen, které již měly možnost získat vyšší vzdělání. Orientace pouze na sociální stránku v oblasti ženské emancipace byla na sklonku 19. století neudržitelná. Podíl žen na profesionalizaci společnosti byl natolik veliký, že dlouho zakořeněná představa o intelektuální a fyzické méněcennosti žen stála na hliněných nohou.⁵⁶

⁵³ STORCHOVÁ, M. *Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900*. Praha 1900, s. 24–30.

⁵⁴ Marie Riegrová-Palacká (1833–1891) – filantropka.

⁵⁵ RIEGROVÁ-PALACKÁ, M. *Listy o dobročinnosti k paním a dívkám českým*. In BAHENSKÁ, M., HECZKOVÁ, L., MUSILOVÁ, D. (eds.) *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha 2010, s. 43.

⁵⁶ LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 449.

Snahy o rozšíření volebního práva na ženy⁵⁷ se staly náplní činnosti nové generace aktivistek ženského hnutí.

Během prvního sjezdu českoslovanských žen, konaného ve dnech 15. až 17. května 1897 v Praze, účastnice poprvé požadovaly: pro všechny ženy stejný přístup ke vzdělání, stejná politická práva a stejný přístup k plnění společenských povinností. U příležitosti oslav stých narozenin Františka Palackého v roce 1898 vznikl Ústřední spolek českých žen. Pojal emancipaci v celé její šíři, tedy zohledňoval i politické hledisko. Jeho tiskovým orgánem se stal časopis *Ženský svět*, redigovaný do roku 1907 Terézou Novákovou.⁵⁸

Problém neúspěšnosti ženských aktivistek tkvěl také ve skutečnosti, že preferovaly formu nenásilného boje za volební právo, tedy prostřednictvím petic, kontaktů s vlivnými politiky a publikační činnosti na stránkách dobových ženských periodik. To však naráželo na jinou mentalitu politického boje, kde konexe hrály nejdůležitější roli. Díky tomu, že Františka Plamínková⁵⁹ objevila skulinu ve volebním řádu do zemských sněmů z roku 1861, který ženu volebního práva nezbavoval, mohly se první ženy pokusit obstát na politickém kolbišti. Voleb do zemského sněmu v roce 1908 se zúčastnily Karla Máchová za sociálně demokratickou stranu v Praze-Libni,⁶⁰ Božena Zelinková⁶¹ za státoprávní stranu (těsně před volbami však odstoupila) a Marie Tůmová,⁶² navržená Výborem pro volební právo žen, byla nezávislou kandidátkou za Vysoké Mýto.⁶³ Do zemského sněmu ani jedna zvolena nebyla, avšak jejich účast posílila vědomí aktivistek ženského hnutí o smysluplnosti svých požadavků, a politické strany tak objevily nové možnosti, jak získat více hlasů u voličů.⁶⁴ Teprve Božena Kunětická-Viková⁶⁵ zvítězila 13. prosince 1912 ve volbách do českého

⁵⁷ Dle prosincové ústavy z roku 1867 bylo ženám volební právo do říšské rady s výjimkou žen náležejících do velkostatkářské kurie odepřeno.

⁵⁸ Teréza Nováková (1853–1912; roz. Landhausová), spisovatelka, etnografka, publicistka, redaktorka *Ženského světa*, předsedkyně Spolku paní a dívek, spoluzakladatelka Ústředního spolku žen českých. MALÍNSKÁ, J. *České ženské hnutí v zápasu o politické zrovnoprávnění žen. Role spolků a politických stran v letech 1890–1914*. Dizertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2007, s. 334.

⁵⁹ Františka Plamínková (1875–1943), politička (národní socialistka, senátorka) a novinářka, učitelka, spoluzakladatelka Ženského klubu českého, Výboru pro volební právo žen, Ženské rady.

⁶⁰ Karla Máchová-Kostecká (1853–1920), učitelka, redaktorka *Ženských listů*, spolupracovnice *Ženských směrů*, překladatelka, sociálnědemokraticky orientovaná feministka.

⁶¹ Božena Zelinková (?), čáslavská učitelka, pracovnice v ženském hnutí.

⁶² Marie Tůmová (1867–1925), učitelka, pracovnice v ženském hnutí.

⁶³ Výbor pro volební právo žen vznikl v roce 1902, a to i přes skutečnost, že ze spolkového zákona vyplýval zákaz vzniku ženských organizací s politickou činností. Jednalo se proto o volné sdružení pokrokově smýšlejících žen. MALÍNSKÁ, J. *České ženské hnutí v zápasu o politické zrovnoprávnění žen. Role spolků a politických stran v letech 1890–1914*. Dizertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2007, s. 335.

⁶⁴ LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 458–461.

⁶⁵ Božena Kunětická-Viková (1862–1934; roz. Novotná), spisovatelka, dramatička a politička.

sněmu, kam kandidovala za mladočeskou stranu. Stala se první poslankyní u nás, ale i ve střední Evropě. Do sněmu však nevstoupila, neboť neobdržela povolení od místodržitele hraběte Thuna.⁶⁶

Jediná oblast z výčtu ženských zaměstnání, která nebyla ženám zapovězena vlastně odnepaměti, byla umělecká dráha, tedy volba povolání herečky, zpěvačky, malířky a spisovatelky. Tato situace se mění se změnou rozdělení života na sféru soukromou a veřejnou, kdy bylo ženám přisouzeno místo v té první. Ženy se dle dobového úzu měly poté umělecké činnosti věnovat jen jako volnočasové kratochvíli, neboť základy uměleckého vzdělání byly součástí dívčí výchovy námi studované vrstvy. Navíc kulturně osvětově zaměřené české národní hnutí této činnosti přálo. Podílení se na jeho rozvoji především v první polovině 19. století znamenalo čest. S nesouhlasem, či minimálně nepochopením se setkala až snaha o profesionalizaci uměleckého výkonu, o tom svědčí reakce na tuto volbu Zdenky Braunerové.⁶⁷ Vydělávat si na živobytí svou uměleckou tvorbou se na dívku z dobré rodiny zatím neslušelo.⁶⁸ Právě především malířky pak narážely na další překážku v cestě za svým odvážným snem. Stoupající prestiž akademicky vzdělaných umělců vedla k poklesu významu domácí výuky mladých adeptek profesionální dráhy a dveře rakouských výtvarných akademií jim zůstaly zavřené.⁶⁹ S podobnou situací se setkáme taky na poli spisovatelském. Úroveň vzdělání jako jeden z předpokladů umělecké tvorby spisovatelek se sice během druhé poloviny 19. století pro ženy zvýšila, ale i zde narazila například Božena Němcová⁷⁰ na odsudek ze strany společnosti, vyplývající ovšem nejen z důvodu, že si psaním zajišťovala obživu.⁷¹

⁶⁶ NEUDORFLOVÁ, M. L. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999, s. 282.

⁶⁷ Zdenka Braunerová (1858–1934), česká malířka a grafička.

⁶⁸ „Zdalipak víte,“ píše poněkud šokovaná Libuše Riegrová budoucí lékařce Anně Bayerové 29. září 1880, „že Braunerovy jedou na zimu do Paříže kvůli Zdence, ano, tam hodlá chodit k nějakému mistrovi a vůbec se vzdělávat v malířství, chce se tomu zcela věnovat.“ – LENDEROVÁ, M. *K hříchu i k modlitbě*. Praha 1999, s. 194.

⁶⁹ VOŠAHLÍKOVÁ, P. Umělecká tvorba – cesta k ženské emancipaci na přelomu 19. a 20. století. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Rožtokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Rožtoky u Prahy 2005, s. 11–20.

⁷⁰ Božena Němcová (1820–1862), česká spisovatelka.

⁷¹ Srov. MALÍNSKÁ, J. Vzdělání – jeden z předpokladů umělecké orientace a tvorby žen. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Rožtokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Rožtoky u Prahy 2005, s. 31–46 či LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 538–543.

II. část

Žena na cestách

4 Cestování žen v Čechách do druhé poloviny 19. století

Pod termínem cestování si představme přemísťování se na delší vzdálenosti, ať již do zahraničí, nebo uvnitř vlastní země, které si ženy samy stanovily, či byly na cesty pozvány, a po dosažení svého cíle se navrátily zpět.⁷²

Jak vypadalo cestování žen ve středověku, si můžeme dnes jen domýšlet vzhledem k charakteru dochovaných pramenů. Stav dopravní infrastruktury a prostředků však dává tušit, že cestování se spíše měnilo v nepříjemnou záležitost spojenou s četnými riziky a nepohodlím. Středověkou ženu bylo možné spatřit na cestě například po svatbě do domu manžela nebo při pozdějších návštěvách rodičů. Ve vyšších kruzích lze u žen počítat s cestami státnického charakteru jako doprovod manžela. Velmi rozšířené i mezi ženami byly poutní cesty.⁷³

V období raného novověku se stále více prosazuje cestování za vzděláním mezi mladými šlechtici. Jednalo se o tzv. grand tour či kavalírské cesty, kterými mladí šlechtici završovali své vzdělání. Často nešlo daným studentům o samotné studium jako spíše o navázání důležitých kontaktů během cesty.⁷⁴ Šlechtické dívky si i v této době vystačily se vzděláním, které jim bylo poskytnuto doma. Jejich cestování se omezovalo na pohyb mezi jednotlivými sídly a i během těchto cest jistě zakusily mnoho nepříjemností.⁷⁵

Teprve na sklonku poloviny 19. století lze mluvit o tom, že cestování se stává příjemnou samozřejmostí, na kterou se mohla žena těšit. „*Mám obrovskou touhu cestovat a vidět cizí země*,“⁷⁶ svěřila se v dopise sedmnáctiletá Gabriela ze Schwarzenbergu své babičce Marii Anně.⁷⁷ V té době již měla za sebou celou řádku cest s rodinnými příslušníky. S matkou Josefínou⁷⁸ se v roce 1837 a 1838 například zúčastnila lázeňských cest do

⁷² Autorka vychází částečně z definice cestování Jaroslava Pánka. PÁNEK, J. Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace). ČČH 88, 1990, č. 5, s. 664.

⁷³ Srov. HABINGER, G. *Frauen reisen in die Fremde. Diskurse und Repräsentationen von reisenden Europäerinnen im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Vídeň 2006, s. 28–32.

⁷⁴ O kavalírských cestách vznikla celá řada publikací, srov. PÁNEK, J. Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace). ČČH 88, 1990, č. 5, s. 674–677.

⁷⁵ JAMBOROVÁ, B. *Markéta Barbora Eliášová. Nippon druhým domovem. Ženské cestování v 19. a na počátku 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice, 2007, s. 16–19.

⁷⁶ LENDEROVÁ, M., PLŠKOVÁ, J. (eds.) *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006, s. 47.

⁷⁷ Marie Anna ze Schwarzenbergu (1767–1848), manželka maršálka Karla I. Schwarzenbergu.

⁷⁸ Josefina ze Schwarzenbergu (1802–1881), roz. Wratislavová z Mitrowic, manželka Karla II. ze Schwarzenbergu.

Gräfenbergu.⁷⁹ Od září 1840 do ledna 1841 podnikla poznávací cestu do Paříže.⁸⁰ Následovala poměrně netradiční cesta na vinobraní na tehdejší pomezí Dolních Rakous a horních Uher do okolí Malacek, kam ji pozvali Pálffyové.⁸¹ Bohužel její krátký život⁸² jí neumožnil splnění výše vyřčeného přání.

Poznávací cesty žen byly v aristokratických kruzích v období Gabrielina života již běžnou záležitostí. Na cestách se ocitly nejen mladé aristokratky, které po vzoru grand tour svých bratrů završují své vzdělání, ale i dospělé ženy.⁸³ Cílovou destinací bývala často právě – Gabrielou také navštívená – Paříž, město vábíci svým bohatým kulturním životem, možnostmi luxusních nákupů a kulinářskými pochoutkami. Navíc francouzština – jazyk diplomacie a tehdejší evropské šlechty – zaručovala, že během podniknuté cesty nedojde k jazykové bariéře mezi cestovatelkou a místním obyvatelstvem.

Ani mladí cestovatelé onoho období nepodnikali již tradiční kavalírské cesty. Ty jsou postupně nahrazovány koncepčněji rozvrženými cestami za vzděláním a poznáním vůbec. Pobyt na univerzitě přestal být během cestování nutností, proto i mladá cestovatelka si tak mohla ověřit teoretické poznatky nabyté domácí výukou a upevnit se například v cizím jazyce. Na itineráři cestovatelek se objevují návštěvy rozličných pamětihodností, galerií, muzeí, technické památky a přírodní zajímavosti. Nechybí ani návštěva charitativních institucí. Cestovatelky se měly také zajímat v rozumné míře o hospodářství navštívené země, její systém peněžnictví, výchovu a školství, o politickou, sociální a demografickou problematiku.⁸⁴

Rodící se fenomén ženského cestování reflektovala i dobová apodemická literatura.⁸⁵ Knihovník pražské univerzitní knihovny Franz Posselt ve své *Apodemik oder der Kunst zu reisen. Ein systematischer Versuch zum Gebrauch junger Reisenden aus den gebildeten Ständen überhaupt und angehender Gelehrten und Künstler insbesondere*, která vyšla v Lipsku

⁷⁹ LENDEROVÁ, M., PLŠKOVÁ, J. (eds.) *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006, s. 49–51.

⁸⁰ TAMTÉŽ, s. 67–182.

⁸¹ TAMTÉŽ, s. 51.

⁸² Gabriela ze Schwarzenbergu zemřela měsíc před dosažením osmnácti let 26. listopadu 1843. LENDEROVÁ, M., PLŠKOVÁ, J. (eds.) *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006, s. 22.

⁸³ Např. Eliška Schliková (1790–1855) cestovala v roce 1884 do německých zemí, Švýcarska a Nizozemí, Eleonora ze Swarzenbergu (1783–1846) se vydala v roce 1808 do Paříže. Sidonie Hoyos (1818–1898) v roce 1842 cestovala do Salzburku. KOTALOVÁ, J. *Reflexe jinakosti? Šlechtičny na cestách v první polovině 19. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity, České Budějovice 2007, s. 57–76.

⁸⁴ LENDEROVÁ, M. Teorie a praxe cestování osvícenců: cesta Pavlína z Arenbergu do revoluční Paříže. In FRIMMOVÁ, E., KLECKER, E. (eds.) *Itinearia Posoniensia*. Bratislava 2005, s. 168.

⁸⁵ Problematikou apodemické literatury určené pro šlechtičny první poloviny 19. století se zabývala např. KOTALOVÁ, J. *Reflexe jinakosti? Šlechtičny na cestách první poloviny 19. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity, České Budějovice 2007.

v roce 1795,⁸⁶ napsal kapitolu s názvem „Ob und wie Frauenzimmer reisen sollen?“. Těto otázce se však dle svých slov věnuje spíše pro úplnost.⁸⁷ Bere sice v úvahu pouze cestování žen urozených,⁸⁸ avšak nebrání se podotknout, že vzhledem k nepevnému charakteru a nesamostatnosti žen může být cestování především pro mladé dámy nebezpečné.⁸⁹ Doporučuje tedy vhodný doprovod, který by podobným nesnázím předešel.⁹⁰ Dále hovoří o zvláštním předurčení ženy pro manželský stav, a proto samotné cestování musí být v souladu s dobovým pohledem na ženu, a to tak, že ze své role dcery, manželky či matky na cestě nevystoupí.⁹¹

Franz Posselt na konci své pasáže⁹² o cestování žen upozorňuje na rady spisovatelky a cestovatelky Marie Sophie La Roche.⁹³ Ta je autorkou celé řádky „apodemických“ knih, ve kterých zúročila své bohaté zkušenosti z cest do Švýcarska, Francie, Holandska a Anglie. Podnikala je od roku 1780, kdy se po politickém pádu svého manžela, ministerského sekretáře Staiona Georga Michaela von La Roche, začala zcela věnovat spisovatelské profesi. V letech 1783–1784 vydávala také ženský časopis *Pomona*, na jehož stránkách publikovala články o zemích, které navštívila.⁹⁴ O půl století dříve, než spatřilo světlo světa dílo Sophie La Roche, vydala Hedwig Sidonie Zäunemann již po šesté cestovní příručku *Curieuser und immer*

⁸⁶ Jednalo se paradoxně o první spis nesoucí slovo „apodemica“ v názvu a zároveň poslední pokus podat vyčerpávající metodiku cestování pro rozličná povolání a všechny sociální skupiny cestovatelů. STORCHOVÁ, L. *Ars apodemica. Umění uchopit a popsat „cizi“ kraje. Dějiny a současnost*, 2003, č. 4, s. 12.

⁸⁷ „Man könnte vielleicht gegenwärtiges Werk der Unvollständigkeit beschuldigen, und darin eine Lücke zu finden glauben, wenn von dem Reisen der Frauenzimmer nicht wenigstens Erwähnung geschähe. Es soll daher das Nothwendigste darüber in möglichster Kürze gesagt werden.“ GRIEP, W., PELZ, A. *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810*. Bremen 1995, s. 215.

⁸⁸ „Es versteht sich übrigens wohl von selbst, dass hier nur von dem Reisen der Frauenzimmer aus den höhern und gebildeten Ständen die Rede seyn könne.“ TAMTĚŽ, s. 215.

⁸⁹ „... bey dem Mangel an Selbstständigkeit und Festigkeit des Charakters, dessen es fast allgemein beschuldigt wird, möchte das Reisen jungen Damen noch weit gefährlicher seyn...“ TAMTĚŽ, s. 215.

⁹⁰ „In Gesellschaft ihrer Männer, Eltern, Vormünder, Brüder, Obeime oder anderer Anverwandten bald kleinere, bald grössere Reisen zu machen.“ TAMTĚŽ, s. 215.

⁹¹ „... Sie müssen so reisen, dass sie sich dadurch ihrer allgemeinen und besonderen Bestimmung immer mehr nähern [...]. Die besondere Bestimmung der Frauenzimmer überhaupt ihr Beruf ist der Ehestand [...]. Wollen sie aber die Pflichten dieses ihres ehrwürdigen Berufs erfüllen, so müssen sie sich bemühen, gute Gattinnen, gute Mütter und gute Vorsteherinnen des Hauswesens zu seyn.“ TAMTĚŽ, s. 216.

⁹² GRIEP, W., PELZ, A. *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810*. Bremen 1995, s. 218.

⁹³ Marie Sophie La Roche (1730–1807).

⁹⁴ Jedná se především o tato díla: *Tagebuch einer Reise durch die Schweiz, von der Verfasserin von Rosaliens Briefen*. Altenburg 1787; *Journal einer Reise durch Frankreich, von der Verfasserin von Rosaliens Briefen*. Altenburg 1787; *Tagebuch einer Reise durch Holland und England von der Verfasserin von Rosalines Briefen*. Offenbach am Main 1788; *Briefe über Mannheim von Sophie La Roche*. Zürich 1791; *Erinnerungen aus meiner dritten Schweizerreise. Meinem verwundeten Herzen zur Linderung vielleicht auch mancher traurenden [!] Seele zum Trost geschrieben von Sophie, Witwe von la Roche*. Offenbach, 1793; *Reise von Offenbach nach Weimar und Schönebeck im Jahre 1799*. Leipzig 1800. GRIEP, W., PELZ, A. *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810*. Bremen 1995, s. 165–173.

waehren astronomisch-meteorologisch-oeconomischfrauenzimmer Reise und Hand-Kalender... mit einer Vorrede von Mademoiselle Hedwig Sidonie Zäunemann.

Další z autorek cestopisných příruček byla Stéphanie-Félicité Du Crest Genlis.⁹⁵ Již v *Manuel de la jeune femme guide complet de la maîtresse de maison* z roku 1859 upozorňuje těhotné ženy, že je pro ně nevhodná vyjížďka ve špatně pérovaném vozu, a doporučuje projížďky na lodi či v pohodlné ekvipáži.⁹⁶ Revoluce tuto velmi plodnou spisovatelku donutila k „cestě“ do Anglie, Nizozemí, Švýcarska a Německa. Plodem tohoto útěku se stal průvodce emigrantům *Manuel du voyageur, ou Recueil de dialogues, de lettres, etc. Suivi d'un itinéraire raisonné, à l'usage des François en Allemagne et des Allemands en France, par Madame de Genlis. Avec la traduction allemande par S.-H. Catel.*⁹⁷ Následovala jazyková příručka *Voyager par Mme de Genlis, ouvrage utile à la jeunesse et aux étrangers* s německým, polským a anglickým překladem francouzského textu. Velká obliba patrně vedla ke vzniku celé řady jazykových mutací. Také tyto příručky se věnují ryze nemužským tématům, jako například cestování dětí.⁹⁸

Do rukou se nejedné šlechtičně dostala literatura z pera paní Staël,⁹⁹ kterou proslavila zejména kniha *Über Deutschland*,¹⁰⁰ zachycující její cestu po německých zemích v letech 1803–1804 a 1807–1808. Také v jejím případě se nejednalo o jedinou cestu, neboť v letech 1804–1805 navštívila Itálii s pánským doprovodem a v roce 1812 odjela přes Curych, Salcburk, Vídeň, Petrohrad a Stockholm do Anglie.¹⁰¹

Krom těchto příruček napsaných ženami vycházel od roku 1784 a v průběhu celé první poloviny 19. století cestovní průvodce knihovníka Heinricha A. Ottokara Reicharda z durynského města Gotha.¹⁰² Zdatným cestovatelem pocházejícím z Moravy byl také hrabě

⁹⁵ Stéphanie-Félicité Du Crest Genlis (1746–1830). Více v LENDEROVÁ, M. Dáma urozená, ctnostná i frivolní: Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin, hraběnka de Genlis. *Acta historica museologica Universitatis Silensianae Opaviensis* 7, Opava 2007, s. 213–224.

⁹⁶ TAMTÉŽ, s. 216.

⁹⁷ *Manuel du voyageur, ou Recueil de dialogues, de lettres, etc. Suivi d'un itinéraire raisonné, à l'usage des François en Allemagne et des Allemands en France, par Madame de Genlis. Avec la traduction allemande par S.-H. Catel, Pour servir de suite ou de tome II aux Exercices de prononciation, de grammaire et de construction.* Berlin 1799.

⁹⁸ TAMTÉŽ, s. 219–220.

⁹⁹ Anne Louise Germaine Baronesse de Staël-Holstein (1766–1817).

¹⁰⁰ *Über Deutschland. Vollständige und neu durchgesene Fassung der deutschen Erstausgabe von 1814 in der Gemeinschaftsübersetzung von Friedrich Buchholz, Samuel Heinrich Catel und Julius Eduard Hitzig.* Frankfurt am Main s.d.

¹⁰¹ GRIEP, W., PELZ, A. *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810.* Bremen 1995, s. 261–263.

¹⁰² REICHARD, O. *Passagier auf der Reise in Deutschland, in der Schweiz, zu Paris und Petersburg. Ein Reisehandbuch für Jedermann*, Prag 1814 či TÝŽ, *Reichard's Passagier auf der Reise in Deustschland, der Schweiz, nach Venedig, Amsterdam, Kopenhagen, Paris, Badeörter, der Gebirsreisen, der Donau – und Rheinfart. Ein Reisehandbuch für Jedermann.* Berlin 1837, LENDEROVÁ, M. „A ptáš se, knížko má...“ Ženské

Leopold Berchtold.¹⁰³ Na cestách strávil plných 13 let, mimo Francie a Anglie zavítal i do Afriky a Asie. Jeho cestovní příručka vyšla v několika jazycích a je typickým zástupcem apodemika určeného pro cestovatele období osvícenství.¹⁰⁴

deníky v 19. století. Praha 2008, s. 221, 242.

¹⁰³ Leopold hrabě Berchtold (1759–1809) působil jako státní úředník, filantrop a spisovatel.

¹⁰⁴ *An Essay to direct the Inquiries of Patriotic Travellers*. London 1789 či *Essai pour diriger et étendre les recherches des voyageurs*. Paris 1797. LENDEROVÁ, M. Teorie a praxe cestování osvícenců: cesta Pavlína z Arenbergu do revoluční Paříže. In FRIMMOVÁ, E., KLECKER, E. (eds.) *Itinearia Posoniensia*. Bratislava 2005, s. 167–176.

5 Cestování žen v druhé polovině 19. století

5.1 Každodennost na cestách

5.1.1 Cestovní příručky a přípravy na cestu

V předchozí kapitole jsme se zabývali cestovními příručkami, které používaly ženy do druhé poloviny 19. století. Pro druhou polovinu 19. století musíme konstatovat, že apodemika byla nahrazena cestovními průvodci, tzv. bedekry. Obsahově se oba typy příruček lišily. Zatímco apodemika kladla důraz na teoretickou stránku cestování a autoři se na začátku svého díla zabývali otázkou smyslu a účelu cestování, bedekry druhé poloviny 19. století tuto úvodní pasáž takřka vypustily a jejich obsah se věnoval hlavně výčtu památek dané oblasti a možných tras výletů.

Na základě zkoumaných pramenů bohužel nemůžeme často zjistit, zda cestovatelka nějakého kapesního průvodce využila, neboť ve svých zápiscích o této zkušenosti často mlčí nebo se zmiňuje o příručce neznámého jména.¹⁰⁵ Existují však výjimky. Například Marie Červinková-Riegrová¹⁰⁶ píše o četbě francouzského průvodce po Paříži.¹⁰⁷ Od svého manžela Václava Červinky pak také obdržela k Vánocům *Řivnáčova cestovního průvodce pro České království*¹⁰⁸ z roku 1882.¹⁰⁹ V pozůstalosti Renáty Tyršové¹¹⁰ jsme pak našli *Pražákova průvodce po Vídni a okolí* z roku 1885¹¹¹ a během návštěvy Světové výstavy v Paříži si patrně Renáta Tyršová pořídila *Offizieller Führer durch die Oesterreichischen Abtheilungen der Weltausstellung Paris 1900*.¹¹²

¹⁰⁵ „Nenaleznuvše poučení o jiných hostincích v své příručce cestovní knížce, radily jsme se, co počítí, jak si pomoci, v této nouzi.“ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 7.

¹⁰⁶ Marie Červinko-Riegrová (1854–1895), spisovatelka, libretistka, filantropka.

¹⁰⁷ Marie Červinková-Riegrová, osobní fond, přepisy deníků, zápisy z 18. března, 11. dubna a 16. července 1876.

¹⁰⁸ František Řivnáč – vlastnil jedno z největších knihkupectví u nás. Bylo založeno roku 1848 a od roku 1896 sídlilo v budově zemské banky na Příkopě. SEMOTANOVÁ, E. Cestovní a turistické mapy v českých zemích v 19. století. *Reisen- und Wandernlandkarten in den böhmischen Ländern des 19. Jhs.L.* Bobková-M. Neudertová (edd.). *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.-8. Zář 1994 v Ústí nad Labem. Acta universitatis Purkynianae, Philosophica et historica, studia historica II.* Ústí nad Labem 1995, s. 486–487.

¹⁰⁹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 343.

¹¹⁰ Renáta Tyršová (1854–1937; roz. Fügnerová), folkloristka, historička, výtvarná kritička v *Osvětě*.

¹¹¹ Archiv ODTVS, Renáta Tyršová, *Pražákův průvodce po Vídni a okolí*, kart. č. 37, inv. č. 549.

¹¹² Archiv ODTVS, Renáta Tyršová, *Offizieller Führer durch die Oesterreichischen Abtheilungen der Weltausstellung Paris 1900*, kart. č. 37, inv. č. 553.

Zdrojem inspirace a informací pro cestovatelky se pravděpodobně mohl stát i cestopis. Sofie Podlipská¹¹³ během cesty po Českomoravské vysočině upozorňuje, že s sebou měla Waltera Scotta,¹¹⁴ Kollárův cestopis¹¹⁵ a Goethovu *Italskou cestu*.¹¹⁶ Především všeobecná znalost Goethovy *Italské cesty* vedla ještě na počátku 20. století k asociaci na něj. Anna Řeháková¹¹⁷ dostala po vydání svých *Italských silhouet*¹¹⁸ dopis: „Čtete a čtete, myšlenka sleduje myšlenku, až jaksi bezděčně dospějeme ke Goethově Italii. Upamatujte se, jak jsem Vám pravila při odchodu od nás nahodile: „Nu bude to as – Goethe a Andulka.““¹¹⁹ Sestry Řehákovy ostatně rády cestovaly „ve stopách“ českých historických osobností a spisovatelů, jak ještě uvidíme v kapitole „Učitelky – první turistky.“

Cestopisy Anny Řehákové můžeme považovat také za jeden zdroj informací pro ženy, ačkoli jejich hlavní účel patrně spočíval v tom, že jimi sestry demonstrovaly, že cestování žen je možné i přes odmítavý postoj společnosti.¹²⁰ Ženy také získávaly potřebné informace od svých známých a v rodině či ve spolcích. V Americkém klubu dam¹²¹ velmi často zaznívala v rámci přednášek cestovní tematika. Převažovaly však příspěvky ze strany mužů, mezi které patřili například cestovatelé Josef Kořenský¹²² a Emil Holub.¹²³ Ani Vojta Náprstek nemohl klubistky připravit o popis cesty do Ameriky. Po dvacet let do roku 1885 měly ženy možnost „poznávat“ teoreticky takřka celý svět (např. Bulharsko, Paříž a Vídeň v době výstav, Bodamské jezero, Rusko, Pompeje, Benátky, Milán, Pisu, Kampanské ostrovy ve Středozemním moři, Kanadu a Kalifornii, Suezský průplav, přírodu a lid v západní Indii a lid v Mexiku, ostrov Rujanu či Laponsko). Ženských příspěvků již bylo mnohem méně. V roce 1871 referovala na téma „Cesta po Švýcarsku I–II“ Emilie Macháčková.¹²⁴ O své „dojmy

¹¹³ HEIDENREICOVÁ-HOLEČKOVÁ, J. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940, s. 105.

¹¹⁴ Walter Scott (1771–1832), skotský básník, prozaik, romanopisec a sběratel skotských balad, představitel romantismu.

¹¹⁵ Pravděpodobně se mohlo jednat o některé z vydání knihy KOLLÁR, J. *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko se zvláštním ohledem na slavné živly roku 1841 konanou a sepsanou od Jana Kollára*. Praha 1862, či KOLLÁR, J. *Cestopis druhý; a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého*. Praha 1863.

¹¹⁶ Některé z dřívějších vydání GOETHE, J. W. *Italienische Reise*. Berlin 1961. Viz HEIDENREICOVÁ-HOLEČKOVÁ, J. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940, s. 105. Srov. LENDEROVÁ, M. „... A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 225.

¹¹⁷ Anna Řeháková (1850–1937), autorka cestopisných čtr, esejistka, překladatelka, pracovnice v ženském hnutí.

¹¹⁸ ŘEHÁKOVÁ, A. *Italské silhouetty*. Praha 1907.

¹¹⁹ LA PNP, fond Anna Řeháková, korespondence přijatá – Barbora Pervolfová, 1907.

¹²⁰ Srov. Kapitola Učitelky – první turistky.

¹²¹ Více v kapitole Cestování organizované spolky a školami.

¹²² Josef Kořenský (1846–1938), cestovatel.

¹²³ Emil Holub (1847–1902 Vídeň), český lékař, cestovatel, kartograf a etnograf v Africe.

¹²⁴ Emilie Macháčková (?), členka Amerického klubu dam a Ženského výrobního spolku.

výletní“ na Českomoravskou vrchovinu¹²⁵ a do Krkonoš¹²⁶ se s členkami klubu podělila také Sofie Podlipská.¹²⁷ Marie Kalašová¹²⁸ zavzpomínala na svou cestu do Španělska. Berta Mühlsteinová¹²⁹ popsala svůj výlet do Kutné Hory. Na pořad dne se dostala i přednáška v podání Julie Kominikové¹³⁰ o Paříži a světové výstavě v roce 1879.¹³¹

Podobnou funkci jako přednášková činnost Amerického klubu dam v osvětě na téma cestování žen měla i dobová periodika. My jsme podobné analýze podrobili *Ženské listy*,¹³² na jejichž stránkách se o své zážitky z cest podělily například Bohuslava Kecková,¹³³ sestry

¹²⁵ Tuto cestu podnikla v roce 1872. Deník z cest, který si vedla částečně cestou a částečně v Praze, se nám bohužel nedochoval. Srov. LENDEROVÁ, M. „... A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 225. Můžeme vycházet pouze z publikace: HEIDENREICOVÁ-HOLEČKOVÁ, J. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940, či z rukopisu přednášky, který je uložen v Památníku národního písemnictví: LA PNP, fond Sofie Podlipská, Cestovní dojmy z Čech a Moravy, opis přednášky.

¹²⁶ Krkonoše navštívila Sofie Podlipská v roce 1873. HEIDENREICOVÁ-HOLEČKOVÁ, J. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940, s. 49.

¹²⁷ LA PNP, fond Sofie Podlipská, Cestovní dojmy z Čech a Moravy, opis přednášky.

¹²⁸ Marie Kalašová (1852 – 1937), česká spisovatelka a překladatelka z italštiny, francouzštiny a němčiny.

¹²⁹ Berta Mühlsteinová (1841–1887), česká básnířka a spisovatelka.

¹³⁰ Julie Kominiková (1858–1908), provd. Kusá, podruhé Fantová, mecenáška a členka Amerického klubu dam.

¹³¹ SECKÁ, M. *Americký klub dam. K příležitosti 140. výročí založení*. Praha 2005, s. 11–21.

¹³² *Ženské listy*. Časopis pro záležitosti žen a dívek českoslovanských (od 1. května 1874 změnil podtitul na Časopis k šíření vzdělanosti mezi paními a dívkami českoslovanskými, podruhé pak od 1. ledna 1887 na *Orgán pro vzdělání žen a dívek českoslovanských*). Vycházely od roku 1871 jako příloha *Květu*. V roce 1873 se staly samostatným listem za redakce Věnceslavy Lužické-Srbové. Od roku 1874 převzal redakci Ženský výrobní spolek zastoupený výborem, jehož členkami byly Karolína Světlá, Sofie Podlipská, Věnceslava Lužická a Eliška Krásnohorská, která se stala jeho redaktorkou v roce 1875 a v jeho čele zůstala až do roku 1911. Krásnohorská chtěla usilovat o kritické pěstování vkusu a vzdělanosti českých žen, zveřejňovat informace z ženského, filantropického, emancipačního a spolkového hnutí. Beletrie tu původně neměla být publikována, ale od tohoto záměru musela upustit. Na stránkách se po celou dobu existence časopisu objevovala také drobná próza a poezie. HECZKOVÁ, L. *Píšíci Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha 2009, s. 60–71.

¹³³ Bohuslava Kecková (1854–1911) – lékařka. *Ženské listy*, 21/1893, č. 3, s. 53–57; *Ženské listy*, 21/1893, č. 5, s. 92–94; *Ženské listy*, 21/1893, č. 6, s. 117–119; *Ženské listy*, 21/1893, č. 7, s. 137–138; *Ženské listy*, 21/1893, č. 8, s. 151–154.

Dora¹³⁴ a Milina¹³⁵ Hanušovy, Anna Řeháková,¹³⁶ Johanna Kuffnerová,¹³⁷ Karla Máchová¹³⁸ či Terezie Duchácká.¹³⁹ Nejčastěji se jedná o klasické popisy viděného, ale například Johanna Kuffnerová se věnuje cestování do Paříže a úskalím, jaká s tím byla spojena.¹⁴⁰

Vraťme se však ještě na chvíli k průvodcům pro ženy oné doby. Již zde bylo konstatováno, že podobná příručka pro naše území v dané době neexistovala. Ženy tedy využívaly příruček, které ženské potřeby již nezohledňovaly. Specifikum ženského cestování se věnovala tehdejší módní periodika a zmínky najdeme i na stránkách preskriptivní literatury pro ženy a dívky. Růžena Jesenská¹⁴¹ ve svém díle *Jarmila*¹⁴² podává návod pro mladé čtenářky, jak si zabalit věci na cestu: „*Chci nejen, abys mi pomohla a dívala se, jak se pěkně skládá na cestu šatstvo, ale musím ti leccos říci, při čemž by nám děti překážely. Ano maminko! Podívej se, nejnižší složíme botky, pak pěkně prádlo, to se nesmačká, nejhořeji šaty a klobouky. Zůstanete u babičky snad šest neděl, proto vám dávám s sebou více věcí, jinak si pamatuj, Jarmilo, že na cesty je nejlépe co nejméně zavazadel. Jenom nejpotřebnější do příručního kufříku, praktický cestovní šat a dost. Ovšem záleží na tom, kam cestujeme. Někde, jako na horách, překážel by i kufřík. Tam je nejlépe jen lehký vak na záda s nevyhnutelnými, denně potřebnými věcmi, a v rukou deštník. Turistkou tak hned nebudeš, vid', ale jen jsem tě*

¹³⁴ Dora Hanušová (1841-1920), překladatelka, autorka cestopisů a povídek, spoluzakladatelka Ženského výrobního spolku, členka výboru Minervy. *Ženské listy*, 10/1882, č. 1, s. 11–14; *Ženské listy*, 10/1882, č. 2, s. 26–30; *Ženské listy*, 10/1882, č. 3, s. 41–46; *Ženské listy*, 10/1882, č. 7, s. 108–112; *Ženské listy*, 10/1882, č. 9, s. 138–142.

¹³⁵ Milina Hanušová (?), učitelka, publicistka. *Ženské listy*, 20/1892, č. 12, s. 76–79.

¹³⁶ *Ženské listy*, 14/1886, s. 152; *Ženské listy*, 25/1897, č. 1, s. 19–22; *Ženské listy*, č. 2, s. 36–39.

¹³⁷ Johanna Kuffnerová (1853-1911), autorka knih pro mládež, překladatelka z francouzštiny, publicistka, učitelka a ředitelka školy Ženského výrobního spolku. *Ženské listy*, 28/1900, č. 8 a 9, s. 161–166; *Ženské listy*, 28/1900, č. 10, s. 205–209; *Ženské listy*, 28/1900, č. 11, s. 229–232; *Ženské listy*, 28/1900, č. 12, s. 252–255; *Ženské listy*, 29/1901, č. 1, s. 4–7; *Ženské listy*, 29/1901, č. 2, s. 21–24; *Ženské listy*, 29/1901, č. 3, s. 43–45; *Ženské listy*, 29/1901, č. 4, s. 61–67; *Ženské listy*, 29/1901, č. 5, s. 81–84; *Ženské listy*, 29/1901, č. 6, s. 109–112; *Ženské listy*, 29/1901, č. 7, s. 146–149; *Ženské listy*, 29/1901, č. 10, s. 203–207; *Ženské listy*, 29/1901, č. 11, s. 221–225; *Ženské listy*, 29/1901, č. 12, s. 247–249; *Ženské listy*, 30/1902, č. 1, s. 7–10; *Ženské listy*, 30/1902, č. 2, s. 28–30; *Ženské listy*, 30/1902, č. 3, s. 51; *Ženské listy*, 30/1902, č. 4, s. 75–77; *Ženské listy*, 30/1902, č. 5, s. 95–97; *Ženské listy*, 30/1902, č. 6, s. 114–115; *Ženské listy*, 30/1902, č. 7, s. 150–155; *Ženské listy*, 30/1902, č. 11, s. 209–213; *Ženské listy*, 31/1903, č. 2, s. 28–31; *Ženské listy*, 31/1902, č. 3, s. 44–46; *Ženské listy*, 31/1902, č. 7–8, s. 134–136; *Ženské listy*, 31/1903, č. 1, s. 7–10; *Ženské listy*, 32/1904, č. 1, s. 3–6; *Ženské listy*, 32/1904, č. 2, s. 23–26; *Ženské listy*, 32/1904, č. 5, s. 88–91; *Ženské listy*, 32/1904, č. 6, s. 109–110; *Ženské listy*, 32/1904, č. 2, s. 227–228 (zbytek článku je ztracený).

¹³⁸ *Ženské listy*, 21/1893, č. 11, s. 202–204; *Ženské listy*, 22/1894, č. 1, s. 5–7; *Ženské listy*, 22/1894, č. 3 s. 89–91; *Ženské listy*, č. 1, 23/1895, s. 15–19.

¹³⁹ Tereza Duchácká (?), nepodařilo se identifikovat. *Ženské listy*, 11/1883, č. 9, s. 142–144; *Ženské listy*, 11/1883, č. 10, s. 154–158.

¹⁴⁰ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 161–166.

¹⁴¹ Růžena Jesenská (1863-1940), básnička, prozaička, dramatička, autorka knih pro mládež, překladatelka, kritička, redaktorka *Kalendáře paní a dívek českých*.

¹⁴² JESENSKÁ, R. *Jarmila*. Praha 1894 (?)

*chtěla upozorniti, jak jsou směšné dámy, které jedou někam na letní pobyt a táhnou s sebou tolik toalet, jako by se jely někam ukazovat, a ne zotavit...*¹⁴³

Tento článek je patrně reakcí na výše zmíněné módní časopisy, na jejichž stránkách se setkáme také s návody, jak správně cestovat. V porovnání se střízlivými a praktickými radami fiktivní matky mladé Jarmily však je namístě tvrzení, že doporučení žurnálů představovala jejich pravý opak.

Čtenářce býval nejdříve předestřen fakt, že dnes už cestuje opravdu každý: *„Nejen úředník, velice zaměstnaný advokát, učitel – také lékař, spisovatel, kupec dopřeje si, pokud jen možno, zasloužených ferii. Všeobecná touha po cestování opojila celý svět.*“¹⁴⁴ Případné obavy z cestování pak byly rozptýleny: *„Ovšem nemalou o to zásluhu mají rychlé komunikační prostředky moderní, jejich pohodlí a láce, s jakou dráhy a parníky o transport náš pečují.*“¹⁴⁵ Pisatelka článku se následně dostala k jádru věci, neboť upozorňuje na již tehdy panující nesoulad mezi mužem a ženou v otázce velikosti cestovního zavazadla: *„Zděšení mužů, mají-li na dvoudenní nebo třídenní cestu vláčeti s sebou jeden z těch známých dámských kufrů, jest pochopitelné. [...] A přece musí býti dámské toalety dobře uloženy a ty nesčíslné maličkosti, které k jejich doplnění patří, vyžadují hodně místa. Tu nastává otázka, jak tomu zlu odpomoci a bez úhony dopravit na určité místo?*“¹⁴⁶ Následující rada zcela určitě ono zděšení mužů neodvrátila. Je pravděpodobné, že podobné pokyny sloužily více módnímu průmyslu, který ve fenoménu cestování žen viděl hlavně prostředek k obohacení. Není náhodou, že na inzertní straně se objevuje často reklama obchodu U Pařížana na Ovocném trhu, který na cesty nabízel čtenářkám časopisu *Nové mody* cestovní brašny, „speciality vějířové“ a deštníky.¹⁴⁷ Stojíme u zrodu cestovního průmyslu ve všech jeho aspektech. Dejme však ještě slovo „dobré“ rádkyni: *„Je-li to výlet pro zábavu; tu zvolíme si cestovní šaty, které vzdorují všem nebezpečím vagonu nebo paluby, opatřeme se na cestu pohodlnou bluzou, nezapomeneme na hedvábně lesklý, nepromokavý plášť a pak vezmeme si pouze ještě život, snad jupičku a – abychom nepostrádaly při snídani obvyklého pohodlí – jeden oblek ranní s několika kousky prádla, což snadno složíme do příručního vaku [...] a temná hedvábná sukně a živůtek pro večerní společnost [...]. Malý košík umístěný v síti coupé pojme snadno druhý klobouk, toaletní potřeby a ještě množství maličností, kterých dcera civilizace potřebuje, má-li být à son aise. Je-li určen na delší dobu, snad na celé*

¹⁴³ Dostupné online: <<http://uhv.upce.cz/cs/antologie-zaniklych-zenskych-ctnosti/>> [25. 2. 2011]

¹⁴⁴ *Nové mody*, 1/1889, č. 17, s. 3.

¹⁴⁵ TAMTÉŽ, s. 3.

¹⁴⁶ TAMTÉŽ, s. 4.

¹⁴⁷ TAMTÉŽ s. 19.

prázdniny, nelze ovšem velikého koše postrádati – ale hledme, milé dámy, abychom s jedním vystačily [...], pro děvčata jest [...] jednoduchá sukně a blůza, k tomu jedny šaty batistové nebo zefírové a pro chladnější dny také vlněné, a kdo by chtěl ještě nějakou blůzu k veslování se sukní lodenovou, dva ranní obleky a jednu bílou toalettu pro možný věneček [...]. Z některých stran bylo navrhováno, aby dívky městské o prázdninách nosily oblek selský, [...]. Nemůžeme k tomu dodati nic jiného, nežli že je to myšlenka znamenitá, která i v naší otázce – totiž snadné výpravy na cestu má svůj význam. Dvojí selský oblek s několika zástěrkami stačí na několik neděl.“¹⁴⁸

S rozvojem ženského sportování pak za pár let ještě do ženského cestovního zavazadla mohl přibýt například oblek k jízdě na velocipedu, ke stoupání do hor byly pak preferovány místo spodních sukní spodky z tmavé látky a rozhodně měla žena doma nechat šněrovačku. Na trhu se objevily cestovní pláště s kapsami uvnitř, aby nic nevypadlo, a nechyběly ani kapsičky k uchování jízdních lístků. Cestovní kabelky bylo možno přivěsit pohodlně na pás.¹⁴⁹

Co si pak představit pod oněmi nesčíslnými maličkostmi, které již nemusely ženu chránit na cestě, ale učinit jí cestování ještě pohodlnější? V módních rubrikách nalezneme vyobrazení cestovní podušky, košíku na klobouky a přístroje, schránky na uchování pokrmu na cestu, pouzdra na plášť a slunečník či desek na pohlednice.

K přípravám na cestu také patřilo získání pasu. Do roku 1857 u nás platil tzv. pasový přímus, podle kterého si musel každý cestující pro jakoukoli cestu i ve vnitrozemí opatřit povolení ve formě pasu, kterým pak prokazoval svou totožnost a bezúhonnost. Pasy byly vydávány zeměpanskými úřady první stolice, tedy okresními hejtmanstvími a ve statutárních městech tuto funkci plnila policejní ředitelství. Teprve císařské nařízení z 9. února 1857 číslo 31 ř. z. znamenalo v otázce cestování uvolnění, neboť k cestování po rakouském území nepotřebovali rakouští občané pasy. V případě vycestování za hranice státu si cestovatel opatřil pas od rakouského hejtmanství či policejního ředitelství. Díky přistoupení Rakouska k drážďanské konvenci německých států v roce 1859 Rakousko zaručilo svým občanům volný pohyb na území Německého spolku, neboť se stačilo vykázt jednoduchým pasovým listem (Paßkarte) ověřujícím totožnost majitele. Pasové kontroly byly na vnitroněmeckých hranicích zrušeny a tato situace trvala i po prusko-rakouské válce v roce 1866, kdy byl Německý spolek rozpuštěn, a platila až do vzniku Německa v roce 1871. Ke sjednocení pasových předpisů v Rakousku došlo na základě meziministerské vyhlášky č. 80/1867 ř. z. ze

¹⁴⁸ TAMTÉŽ, s. 5.

¹⁴⁹ *Pařížské mody*, 1900, č. 11, s. 1–2.

dne 10. května 1867, která potvrzovala dřívější pravidlo o tom, že rakouští občané nepotřebovali cestovní pas uvnitř říše. Zmiňuje však povinnost se případně úředně prokázat prostřednictvím domovského listu či pracovní knížky, vojenské knížky, průkazu lodníka či námořníka, které však v případě tématu naší práce nepřipadaly v úvahu. K cestě do ciziny byl s výjimkou států přistoupivších k drážďanské konvenci, nutný cestovní pas vydaný od zeměpanského úřadu první stolice. Ve vyhlášce se nedočteme, za jakých okolností bylo možné jeho vydání odepřít. Pas byl dle ní vydán každé svéprávné osobě, která nebyla policejním či soudním opatřením omezena v právu cestovat. Právní nárok na vydání cestovního dokladu však rakouský občan neměl.¹⁵⁰

Otázka získání pasů ženami není v námi studovaných pramenech prakticky vůbec zmíněna – opět až na jednu výjimku. Je jí Marie Červinková-Riegrová, která si šla opatřit pas pro cestu do Arca v roce 1886 sama. Její bratr Bohuš ji od tohoto činu zrazoval, neboť prý jako manželce předají příslušné úřady pas pouze jejímu manželovi Václavu Červinkovi. Marie Červinková-Riegrová jeho upozornění nedbala a pas získala.¹⁵¹

Ženské přípravy na cestu si můžeme ještě zopakovat s Johannou Kuffnerovou si v duchu ještě před odchodem na vlak do Paříže všechny náležitosti související s přípravami na cestu zopakovala: „*I přípravy osobní skončeny, lístek okružní,¹⁵² cestovní pas, německé i francouzské peníze opatřeny, i moudrých a praktických rad užito, aby vak co možná všecko obsahoval, a přece nebyl tuze veliký, aby peníze dobře byly ukryty, a přece nasnadě, aby oděv nebyl příliš teplý, ale také uchrániti mohl před eventuelním chladem. Hlavní zavazadlo [...] lehký, ale prostranný kufr prakticky rozdělený, pak plášť v řemínkách... [...] a každá příručnou kabelu. Toť celá naše baggage na šestnáctidenní výlet.*“¹⁵³

K dobrému tónu ještě dle dobových ženských periodik patřilo svůj odjezd oznámit ve svém okolí. V případě pobytu na letním bytě bylo vhodné k písemnému oznámení připojit i pozvánku na venkov.¹⁵⁴ A poté již bylo možné vyrazit na cestu.

¹⁵⁰ RYCHLÍK, J. Pasové předpisy v habsburské monarchii a v Československu. In KALETA, P., NOVOSAD, L. (eds.) *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století. Sborník z mezinárodní vědecké konference (Praha 6.–7. 9. 2007)*. Praha 2008, s. 8–10.

¹⁵¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 11. června 1886.

¹⁵² Okružní lístek byl vázaný na určitou dráhu, mnohem výhodnější byl tzv. *combinierbares Rundreisebillet*, tj. kombinovaný okružní lístek, který byl oproti běžnému asi o čtvrtinu až třetinu levnější. Jízdenka platila mezi dvěma stanicemi, které si cestující sám zvolil.

¹⁵³ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 162.

¹⁵⁴ *Pařížské mody*, č. 6, 1869, s. 15.

5.1.2 Doprava, ubytování a stravování na cestách

V předchozí kapitole jsme zmiňovali pasáž v módním časopise, která ujišťuje budoucí cestovatelky o rychlosti, pohodlnosti a lacinosti dobových dopravních prostředků. Lze z ní usuzovat, že pro některé ženy byla stále jízda veřejným dopravním prostředkem netradiční záležitostí či nutností, a bylo tedy třeba je na jízdu nejprve patřičně nalákat.¹⁵⁵ Z námi zkoumaných pramenů je patrné, že se ale ženy během cestování nevyhýbaly prakticky žádnému tehdy dostupnému způsobu dopravy.

Nejčastěji ženy volily jízdu vlakem. Kupé ale neposkytovala pravděpodobně dostatek soukromí. Z líčení cestovatelek vyplývá, že často docházelo k třenicím, především s německy hovořícími spolucestujícími,¹⁵⁶ proto se ženy vždy opravdově radovaly z možnosti cestovat v kupé samy¹⁵⁷ nebo ve společnosti „krajana“.¹⁵⁸ Jízda vlakem také skýtala mnohá nepohodlí, jak zaznamenala Kuffnerová během cesty do Paříže: „Čím dál jedem, tím více přibývá prachu, oknem i průvěvkami, ba každou skulinou celé proudy se valí do kupé, pokrývají sedadla, oděv i vaky vysokou šedou vrstvou a usazují se i v očích a hrdle, tak že znenáhla podléháme únavě.“¹⁵⁹ Do vlaku dále mohlo zatékat a během cestování za parného léta byly vozy doslova jak „vypečené“, proto bylo po cestě vlakem nutné opravit svůj zevnějšek.¹⁶⁰ Z monotónnosti jízdy mohly cestovatelky vytrhnout některé nehody, jako například zřícený most.¹⁶¹ S obavami i obdivem byl vnímán průjezd tunelem¹⁶² či zdolávání obtížného terénu.¹⁶³ Také vlaková zpoždění nebyla ničím neznámým.¹⁶⁴ O stravování ve vlaku se ženy příliš nezmiňují. Delší zastávka umožňovala občerstvit se v místní nádražní restauraci.¹⁶⁵

¹⁵⁵ Pozn. č. 144.

¹⁵⁶ „Začátek cesty dosti nemilý, v kupé sedí jakýs pán s paní, kteří při našem českém hovoru vrhají na nás pohledy plné nepřátelství. Již jsme přejeli Chuchli, když jsem si povšimla, že okna na obou stranách jsou otevřená. Trpíme obě rheumatismem, venku je silný vítr, zavírám tedy okno naší strany. Z protějších sedadel stihají mne dva zuřivé pohledy a několik potupných poznámek. Nevšímáme si, jako by nám zrakový i sluchový orgán scházel.“ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 163.

¹⁵⁷ TAMTÉŽ, s. 165.

¹⁵⁸ TAMTÉŽ, s. 207.

¹⁵⁹ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 164.

¹⁶⁰ *Ženské listy*, 28/1900, č. 12, s. 245; LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1871, zápis ze 14. září; Marie Červinková-Riegrová, přepis deníků, zápis z 3. března 1869.

¹⁶¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 8. června 1888.

¹⁶² Marie Červinková-Riegrová, přepis deníků, zápis z 3. března 1869.

¹⁶³ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1871, zápis ze 16. září.

¹⁶⁴ Marie Červinková-Riegrová, přepis deníků, zápis z 3. března 1869.

¹⁶⁵ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 163–164; VOJÁČEK, M. a kol. (ed.) *Zápisky Marie Červinkové-Riegrové*. Praha 2009, zápis z 2. října 1886.

Nádech dobrodružství s sebou neslo cestování lodí či parníkem. Marie Gebauerová¹⁶⁶ byla nadšená z plavby po Bodamském jezeře.¹⁶⁷ Anna Cardová-Lamblová¹⁶⁸ musela využít přivozu na Drávě při cestování za bratrem Karlem¹⁶⁹ do chorvatského Krizevce, kde byl v letech 1860 až 1874 ředitelem lesnicko-hospodářské školy.¹⁷⁰ Nezapomenutelným zážitkem se stávala především plavba po moři. Působivě vyličila své dojmy během plavby do Kodaně Terezie Duchácká: „*Prudký vítr rozčeřil nemilosrdně hladinu vodní, že pohrával lodí jako míčem, že nebylo možno na nohou se udržeti. Divoce stříkala pěna na loď, omývající brzy štědrě palubu její, brzy tváře cestujících, kteří s úžasem pohlíželi na velebné, děsné divadlo. Hned zdálo se, že spadá loď do veliké, temnozelené říše vodníkůvy, potom – jako by vzdorovati chtěla, vyšinula se na pěnivý vrcholek ječící vlny, by ve chvíli opět octla se v hlubině mezi dvěma jinými vlnami.*“¹⁷¹ Mořskou nemoc zakusila během plavby na Misdroy Blažena Zákrejsová.¹⁷² Námořník jí sice chtěl od zdravotních potíží uchránit a nabízel jí láhev koňaku, ale šokovaná Zákrejsová nápoj odmítla a odešla do kajuty. Za chvíli začala pociťovat nevolnost: „*Člověk je jako očarován, hlava se motá a znenáhla nabýváme zvláštního pocitu – cítíme svoje útroby. Napolo nemocni běželi jsme na palubu, naráželi jsme napravo, nalevo deštníkem, lokty, nemohli jsme jíti ani státí.*“¹⁷³ Pravým dobrodruhem se ukázala být Karla Máchová, která během plavby do Spojených států puzena zvědavostí poznat prostředí, ve kterém se nacházejí emigranti na lodí, je několikrát tajně navštívila.¹⁷⁴

Cestování do oblastí bez železniční tratě vedlo k využívání poněkud nepohodlných vozů, jak se mohla přesvědčit i Božena Němcová.¹⁷⁵ Její charakteristika uherských cest dává tušit, že se nejednalo o pohodlné cestování: „*Uherské bláto je světoznámé, ale kdo ho neviděl, ten o něm nemůže udělati ponětí, uprostřed ulice, kde se jede, zdá se být bezedné jezero blátivé, koně se v tom často po pás brodí, a po ušlapanějším chodníku vedle stavení jde až nad kotníky. [...] Když ale vyschne, je nesnesitelný prach a vyschlé bláto tvoří celé pohoří,*

¹⁶⁶ Marie Gebauerová (1869–1928), prozaička, autorka knih pro mládež, překladatelka, literární historička, pořadatelka spisů Boženy Němcové, učitelka, aktivistka ženského hnutí a dcera filologa Jan Gebauera.

¹⁶⁷ Archiv AV ČR, fond Gebauer, kart. č. 1., inv. č. 11 – Márinčiny cestopisné poznámky, s. 6.

¹⁶⁸ Anna Cardová-Lamblová (1836–1919), učitelka na Vyšší dívčí škole, spoluzakladatelka Ženského výrobního spolku a starostka spolku Ochrana opuštěných a zanedbaných dívek.

¹⁶⁹ Karel Milan Lambl (1823–1884), organizátor a pedagog v zemědělsko-hospodářském školství.

¹⁷⁰ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1891, zápis ze 14. září.

¹⁷¹ *Ženské listy*, 11/1883, č. 9, s. 142–143.

¹⁷² Nepodařilo se identifikovat.

¹⁷³ ZÁKREJSOVÁ, B. Tři obrázky z pobřeží Baltu. Ahlbeck a okolí. In *Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900*. Praha 1900, s. 74.

¹⁷⁴ Archiv NK, Karla Máchová, osobní fond, kart. č. 1, inv. č. 3, O své cestě a pobytu v Americe.

¹⁷⁵ „*Naše ekvipáže patřila vlastně k zemanským, ačkoli byla velmi nepěkná, vozík nízký, celý dřevěný, beze vší okrasy, má as tu podobu, jako řeznický vozík v Praze.*“ NĚMCOVÁ, B. *Z Uher; Zpomínky z cesty po Uhřích; Uherské město (Darmoty); Obrazy ze života Slováků; Obrazy ze života slovenského; Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček. Praha 1911, s. 41.

a ohromné kameny, které se tam v čas bláta naházely, jsou úskalí, jimžto vůz by se vyhýbat měl, ale obyčejně se letí přes všecko, a choulostivý na takovou jízdu má co vzývat Hospodina.“¹⁷⁶ Podobnou zkušenost získala i Amálie Vrbová¹⁷⁷ při cestě do Tater. Cesta byla natolik kamenitá, že musela sesednout z vozu a jít pěšky.¹⁷⁸

V navštívených městech ženy mimo chůze využívaly dostupných dopravních prostředků. Zpravidla jezdily omnibusem či vozem. Jejich pozornost a kritiku si vysloužila především nepřehledná dopravní situace v Paříži v roce 1900 během Světové výstavy¹⁷⁹ a ve Vídni¹⁸⁰ či v Neapoli.¹⁸¹ Na podobný hluk a dopravní zácpy nebyly z Čech moc zvyklé.

Novinkou byla pro české cestující jízda lanovkou, kterou využila Bohuslav Kecková při výletu na Rigi.¹⁸² Dora Hanušová vnímala svůj výstup na Vesuv velmi dramaticky. Termín si prý stanovila v den výročí úmrtí své sestry,¹⁸³ „aby pro případ, že se podnik nezdaří, v upomínce na ni byla úzce spojována.“¹⁸⁴ Obavy se ale ukázaly být zbytečné a ona se nakonec stala oporou své nové přítelkyni Mrs. Bluntové, která se jí během jízdy lanovkou nahoru v otevřených vagonech bez oken držela tak křečovitě, že Hanušová nevěřila, že spadne dolů.¹⁸⁵ Zdenka Braunerová využila pro cestování k jícnu sopky koně.¹⁸⁶ Velmi ji pobavila také cesta na oslech do Monte Cassina a po okolí Tivoli, především pohled na její matku¹⁸⁷ na tomto netradičním dopravním prostředku.¹⁸⁸

V otázce ubytování zjišťujeme dle studovaných pramenů, že kritériem při výběru byly opět finance a samozřejmě čistota prostředí.¹⁸⁹ Vítanou možností představovalo bezplatné

¹⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 53–54.

¹⁷⁷ Amálie Vrbová (1863–1936; pseud. Jiří Sumín), prozaička.

¹⁷⁸ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Amálie Vrbová kart. č. 55, inv. č. 120, cestovní zpráva s. d.

¹⁷⁹ „Chvillemi pohybovaly se vozy jen krokem, někdy zůstaly nadobro státi, jako by celé to množství tvořilo jediný nekonečný vlak, mezi jednotlivými by ani jablko nebylo propadlo. Vpravo i vlevo hleděly nám do vozu koňské hlavy, za námi do týlu oddychoval nám a supěl jiný koník, kdežto náš se dotýkal zvědavě slunečníku dámy sedící v předcházejícím voze. A mezi tou spoustou vozů a koní [...] mihl se ještě co chvíli velocipedista. [...] Omnibusy, tramwaye, fiakry, benzinem strašně páchnoucí a jako mlýny klapající samohyby, novinářské vozíky, obchodní káry, venkovské vozy s ovocem křížují se v nevýslovné motanici.“ Ženské listy, 29/1901, č. 1, s. 4–5.

¹⁸⁰ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1879, zápis z 12. srpna.

¹⁸¹ Ženské listy, 10/1882, č. 2, s. 27.

¹⁸² Ženské listy, 21/1893, č. 3, s. 53–57; Ženské listy, 21/1893, č. 5, s. 92–94; Ženské listy, 21/1893, č. 6, s. 117–119; Ženské listy, 21/1893, č. 7, s. 137–138; Ženské listy, 21/1893, č. 8, s. 151–155.

¹⁸³ Nepodařilo se určit. Žádná z jejích sester, o kterých víme, tj. ani Milina, ani Klemeňa Hanušová, nebyla mrtvá.

¹⁸⁴ Ženské listy, 10/1883, č. 2, s. 26.

¹⁸⁵ TAMTÉŽ, s. 26–29.

¹⁸⁶ ŠÁMAL, M. (ed.) Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883). Roztoky u Prahy 2003, s. 70.

¹⁸⁷ Augusta Braunerová (1817–1890; roz. Neumannová), manželka F. A. Braunera (1810–1880), advokáta, politika a publicisty, v letech 1861–1872 českého zemského poslance.

¹⁸⁸ ŠÁMAL, M. (ed.) Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883). Roztoky u Prahy 2003, s. MTÉŽ, s. 53, 65.

¹⁸⁹ Ke strategiím, které volily učitelky, více v kapitole Učitelky – první turistky.

ubytování u příbuzných či známých.¹⁹⁰ Případně si ženy nechávaly od důvěryhodné osoby doporučit nějaký levný hotel či penzionát.¹⁹¹ Často se však stávalo, že doporučované ubytování bylo momentálně obsazeno a ženy byly nuceny řešit hledání noclehu na místě.¹⁹² Zárukou nemuselo být ani ono dobře míněné doporučení. Anna Cardová-Lamblová si během pobytu v Renči nemohla z „pestré“ nabídky na doporučení opravdu vybrat. U ševce je při vstupu do místnosti, kde měli bydlet, zarazil vzduch tak mocně, že museli vycouvat ven. Paní z šenkovny nabízela ubytování ještě s cizím mužem a paní Boříková jim dala nahlédnout do síňky, „*kde stály rozmanité hliněné i dřevěné nádoby se žrádlem pro dobytek*“,¹⁹³ a po vstupu do pokojíku viděli podlahu, na které kvůli vlhku „*houby rostly jako v lese po dešti*“.¹⁹⁴ Pobyt ve vysněné venkovské chaloupce shrnula Cardová slovy: „*Ty chaloupky jsou nejskvostnější v pohádkách a na obrázcích, jak člověk do nich nahlédne, couvne rychle zpět.*“¹⁹⁵

Zdrojem informací o ubytování byly také cestovní příručky bedekrovského typu, které byly rozšířené i mezi ženami, na což můžeme usuzovat dle vzpomínek Anny Řehákové.¹⁹⁶ Příručky byly vítaným rádcem hlavně v případě, když ženy na cestách neměly pevně stanovený itinerář, a proto nebylo možné ubytování dopředu plánovat. Tímto způsobem cestovala Zdenka Braunerová po Itálii, neboť v jejím deníku je zápis: „*Strávili jsme den hledáním bytu.*“¹⁹⁷

Zbývá ještě nahlédnout do jídelníčku žen na cestách. Ženy se na cestách stravovaly zpravidla u svých známých či v hotelech a penzionech, kde bydlely. Během celodenního putování za památkami a krásami města se posilnily v restauraci. Nebály se ochutnat ani místní speciality, které však nebyly příliš vzdálené jejich domácí kuchyni,¹⁹⁸ a posilnit se místním vínem.¹⁹⁹

¹⁹⁰ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009z 12. března 1888; LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1871.

¹⁹¹ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 162; ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 156.

¹⁹² ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z dubna 1888; ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 7; ŘEHÁKOVÁ, A. *Obrázky z alp, cestopisné obrázky z Korutan a Tyrol*. Praha 1905, s. 14.

¹⁹³ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1887, zápis z 26. července 1887.

¹⁹⁴ TAMTÉŽ.

¹⁹⁵ TAMTÉŽ.

¹⁹⁶ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 7.

¹⁹⁷ ŠÁMAL, M. (ed.). *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003, s. 33.

¹⁹⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 14. března 1888.

¹⁹⁹ TAMTÉŽ, zápis z 9. března 1888; NĚMCOVÁ, B. *Z Uher; Zpomínky z cesty po Uhřích; Uherské město (Darmoty); Obrazy ze života Slováků; Obrazy ze života slovenského; Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček, Praha 1911, s. 72.

Někdy však bylo lepší se po způsobu výroby těchto místních lahůdek nepídit. Odpor k makaronům získala Dora Hanušová během cesty po Neapoli, kde je viděla volně sušit ve větru s prádlem na ulici.²⁰⁰ Také mořské plody připravované ve stáncích na kamnech ji nelákaly.²⁰¹ Zvědavost jí pak nedala při pozorování dětí vyzobávajících neznámý pokrm z listového salátu. Jak se sama přesvědčila, salát jedly děti nemytý a mezi listy se nacházeli drobní plži, které děti tak bedlivě vybíraly a pochutnávaly si na nich.²⁰² Na podobné laskominy nebyl žaludek Středoevropanek zvyklý, pohled na ně nebyl již sám o sobě příliš vábný, a proto se podobnými ochutnanými specialitami chlubit nemohly a asi by ani nechtěly. Charakteristika snědených pokrmů na cestách se tak často omezila na hodnocení, zda jídlo bylo chutné a laciné.²⁰³

²⁰⁰ *Ženské listy*, 10/1882, č. 2, s. 28.

²⁰¹ TAMTÉŽ, s. 27.

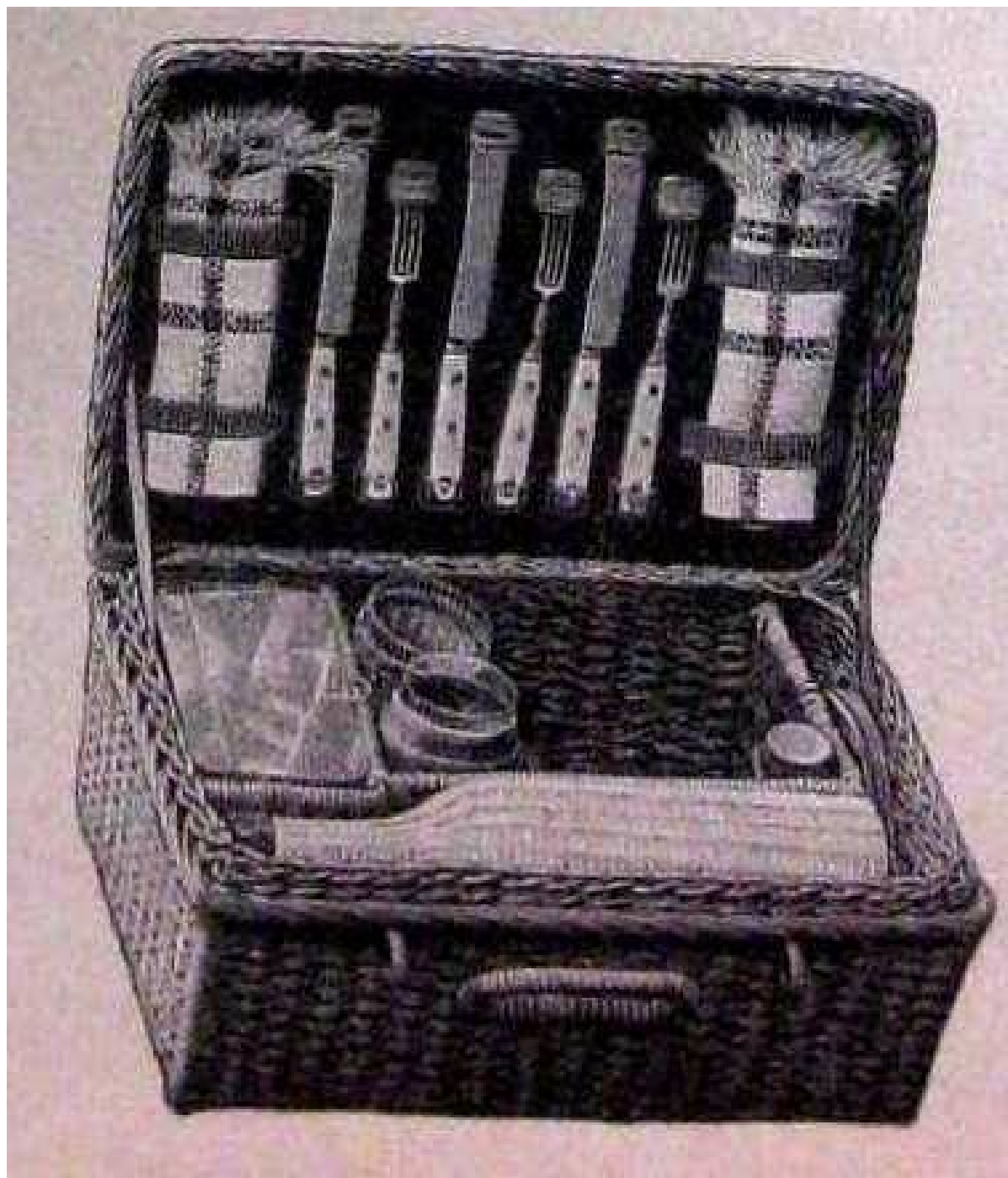
²⁰² *Ženské listy*, 10/1882, č. 7, s. 109.

²⁰³ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol.. Praha 2009, zápis z 21. března 1888; *Ženské listy*, 11/1883, č. 9, s. 155.

Oblek ke stoupání do hor (*Pařížské mody*, 1900)

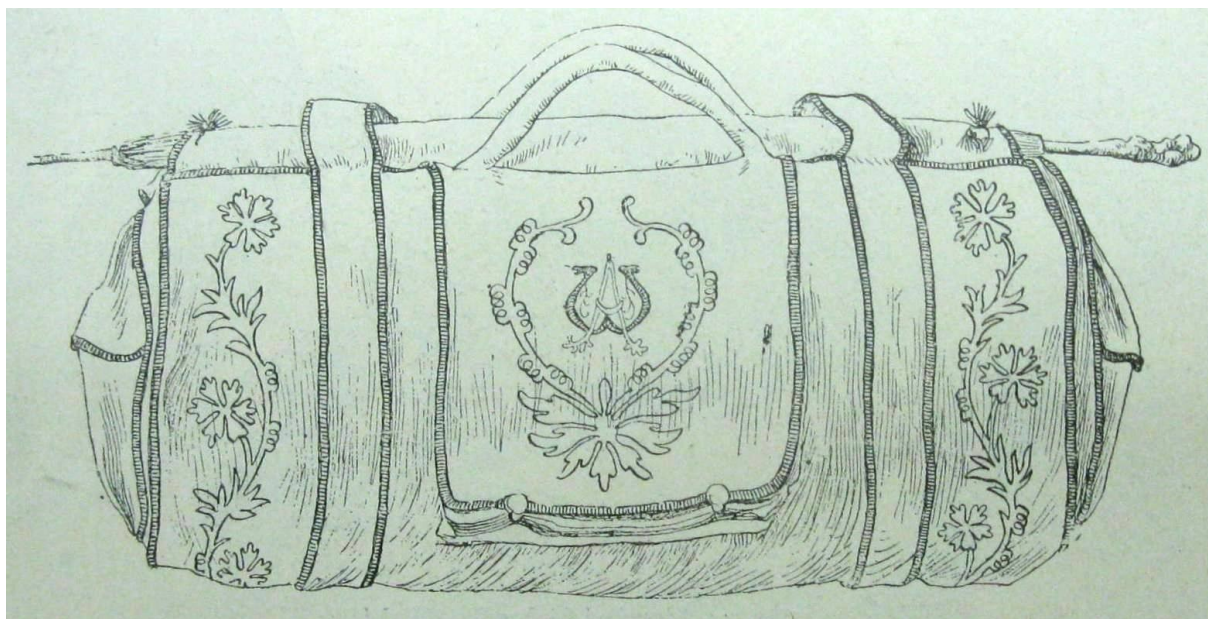
Košík zásobený příbory s pokrmy k cestování (*Pařížské mody*, 1900)

Košík ze slaměného pletiva na klobouky k cestování (*Pařížské mody*, 1900)

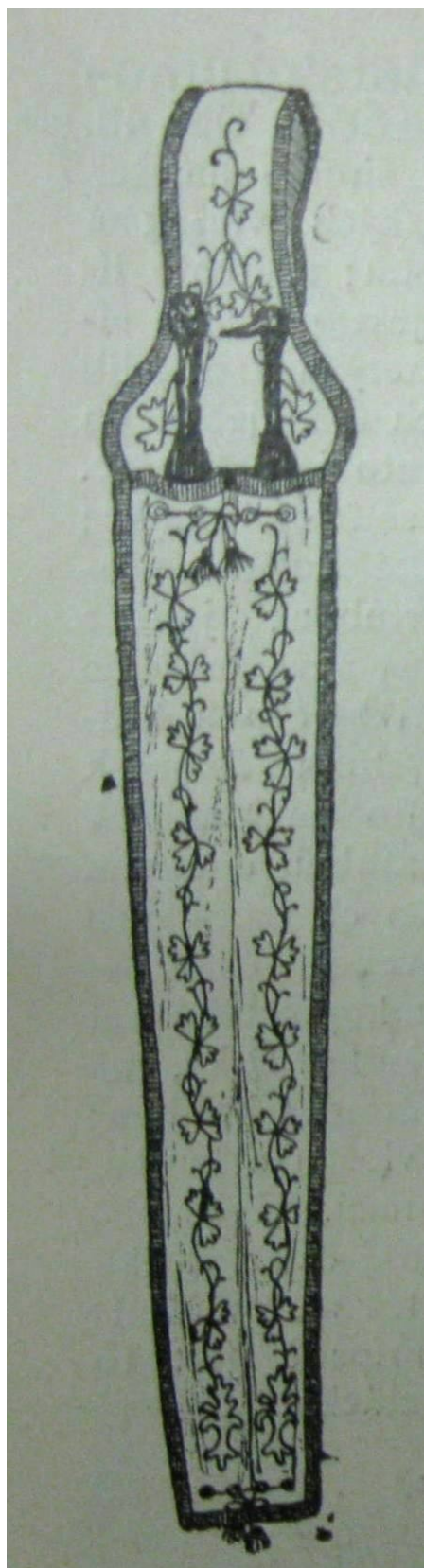
Povlak na cestovní vak (Pařížské mody, 1900)

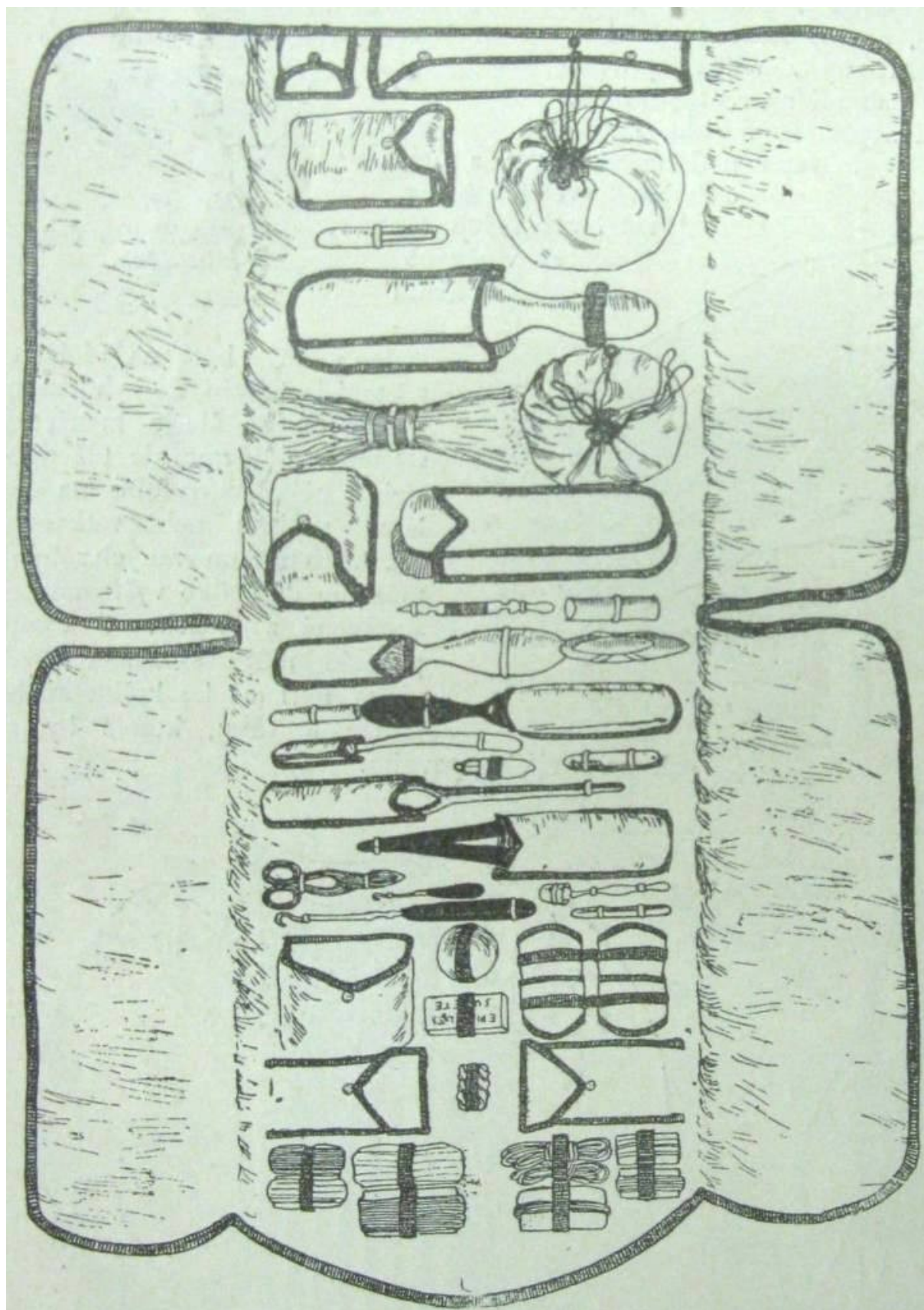
Pouzdro na plášť a slunečník (Pařížské mody, 1900)

Cestovní pouzdro na deštníky a slunečníky (*Pařížské mody*, 1894)

Cestovní pouzdro na předměty toaletní (*Pařížské mody*, 1894)

Desky na pohlední lístky (*Pařížské mody*, 1900)

Lázeňský oděv (*Pařížské mody*, 1900)

Cestovní oblek z roku 1900 (*Pařížské mody*, 1900)

5.2 Typologie cest

5.2.1 Cestování za zdravím

„[...] v Čechách k nóbl tónu patří, aby si lidé nejen z potřeby, ale více pro vyrazení do lázní zajeli (to jest, kdo na to má),“²⁰⁴ tak výstižně vyjádřila Božena Němcová kritéria týkající se cest za zdravím. Tento typ cestování byl znakem prestiže, neboť si je nemohl dovolit každý. Lázeňské pobyty byly časově i finančně náročné. Pomineme-li návštěvnice z řad šlechty, tyto cesty podnikaly hlavně ženy ze zámožnějších rodin obchodníků, právníků či politiků. Ženy hledaly v lázních odpočinek či uzdravení. Častou motivací pro cestu do některých lázní bylo také stále nepřicházející těhotenství. Ženy cestovaly zpravidla samy s dětmi či dalšími rodinnými příslušníky. Pánové se připojovali zřídka nebo jen na část pobytu z pracovních důvodů.

Při volbě cílové destinace ozdravného pobytu tedy hrála svou úlohu finanční otázka, specializace lázní a často také rodinná tradice. K nejoblíbenějším lázeňským střediskům patřily v Čechách samozřejmě Karlovy Vary, Mariánské Lázně, Františkovy Lázně či Teplice. Méně zámožní volili dnes již neznámá místa jako lázně v Horním Žlebu u Děčína či Šternberk.²⁰⁵

Poměrně ojedinělá byla mezi českými ženami návštěva lázní v Uhrách. Tuto možnost využila Božena Němcová, která odjela do lázní do Sliače²⁰⁶ a Topolčanek. Hlavním motivem k návštěvě se pravděpodobně stala její zvědavost. Překvapená byla však v porovnání s rozčarováním nad hygienou některých uherských měst příjemně: „*Všecky ty praménky, které silným hrkem ze země vrou, jsou pod klenutím ve dvou postranních zrcadlech, v nichž je lázeň obecná, jedna za dva, druhá za čtyři groše, kolem dokola zídka, na niž se položí rohožka, aby se mohli lidé na suchu odstrojit a ustrojit, neboť jinde není kde a od výparu z vody teče po zdích. Když se vleze do vody, zdá se být velmi teplá, nemá ale výše 32 stupňů a je v ní velmi příjemné se koupat, barva její je trochu bělavá, ale tělo vyhlíží v ní zelenavě. Kromě těch dvou obecných zrcadel jsou i čtyři komůrky, kde se může ve vanách koupati, od lázní odtéká voda potokem mezi lukami.*“²⁰⁷

²⁰⁴ NĚMCOVÁ, B. Z Uher; *Zpomínky z cesty po Uhřích; Uherské město (Ďarmoty); Obrazy ze života Slováků; Obrazy ze života slovenského; Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček, Praha 1911, s. 1–2.

²⁰⁵ LENDEROVÁ, M. „... A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 219.

²⁰⁶ NĚMCOVÁ, B. Z Uher; *Zpomínky z cesty po Uhřích; Uherské město (Ďarmoty); Obrazy ze života Slováků; Obrazy ze života slovenského; Kraje a lesy ve Zvolensku*. Ed. Jaroslav Vlček, Praha 1911, s. 1–2.

²⁰⁷ TAMTĚŽ, s. 59.

Takřka rodinnou tradicí se vzhledem ke zdravotnímu stavu Terezie Palacké²⁰⁸ a její dcery Marie Riegrové-Palacké stávaly zimní pobyty v Nizze. Na cesty se vydávaly zpravidla v doprovodu dětí a jen ojediněle se pobytu zúčastnil i František Palacký²⁰⁹ nebo František Ladislav Rieger.²¹⁰ Matky s dětmi zde trávily čas procházkami po městě a okolí, do přístavu a po mořském břehu. Dětem byla umožněna výuka v místních kurzech, kde se zdokonalovaly ve francouzštině.²¹¹

Renáta Tyršová cestovala se svým nemocným manželem Miroslavem Tyršem²¹² za zdravím od roku 1874 do roku 1876. Nejprve pobývali na venkově v obci Velká Buková u Křivokláta, protože se však jeho zdravotní stav nelepšil, přesunuli se do Loučně. Blížící se zima je přinutila k odjezdu do Itálie – do Pisy a později do Florencie, ale se vzrůstajícím horkem a přívalem turistů manželé cestovali přes Modenu, Veronu, Tyrolsko a Mnichov do horského hostince Wasach u Fischenu v Allgäuských Alpách, kde se Tyrš natolik zotavil, že mohli plánovat cestu zpět do Prahy.²¹³

Slunná Itálie uzdravila na těle i na duši také Annu Lauermannovou-Mikschovou.²¹⁴ Manželství s chorobně žárlivým a duševně nemocným Josefem Lauermannem²¹⁵ zhoršilo její zdravotní stav, že se dostavilo chrlení krve. Přátelé proto radili cestu do některého zahraničního sanatoria. Mezitím její právní zástupce Černý dojednával v Praze s jejím manželem dobrovolný rozchod.

Nejprve pobývala se svou dcerou Olgou, s matkou a se služkou Karlou v sanatoriu v Montreux ve Švýcarsku u ženevského jezera v hotelu Cygne, ale společnost souchotinářů jí nesvědčila. Odjely tedy do Nizy. Její stav se však nelepšil, a proto jí lékař dr. Carrar, plicní odborník, doporučil cestu do Alp a na podzim do Itálie. Odjely do Říma.²¹⁶ Později vzpomínala: „*Dvě léta strávená v Římě byla dvě nejšťastnější léta mého života. S matkou, věrnou Karlou a malou dceruškou bydlela jsem ve Via Gregoriana, ulici táhnoucí se od Pincia dolů k městu. Okna skýtala pohled na Řím, pokoje opatřeny starým renesančním*

²⁰⁸ Terezie Palacká (1807–1860; roz. Měchurová), manželka Františka Palackého.

²⁰⁹ František Palacký (1798–1876), historik, filozof, politik, zakladatel novodobého českého dějepisectví, vůdce staročeské strany, 1848–1849 poslanec říšského sněmu, 1861–1871 a 1872–1876 českého z. sněmu, od 1861 člen panské sněmovny.

²¹⁰ František Ladislav Rieger (1818–1903), právník, politik, politický spolupracovník a pokračovatel Františka Palackého, hlavní představitel konzervativního proudu české politiky, vůdce staročeků, v letech 1861–1867, 1870–1871 a 1878–1895 poslanec českého zemského sněmu, v letech 1861–1863 a 1879–1891 říšské rady, od roku 1897 člen panské sněmovny.

²¹¹ AUGUSTINOVÁ, B. *Marie Červinková-Riegrová. Životopisný nástin*. Praha 1897, s. 6–7, 20–21.

²¹² Miroslav Tyrš (1832–1884), spoluzakladatel a cvičitel Sokola, výtvarný kritik.

²¹³ SOCHOROVÁ, I. *Renáta Tyršová*. Praha 2005, s. 85–89.

²¹⁴ Anna Lauermannová-Mikschová (1852–1932), prozaička a spisovatelka (pseud. Felix Téver).

²¹⁵ Josef Lauermann (1844–1907), manžel Anny Mikschové.

²¹⁶ SAK, R. *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha 2003, s. 73–84.

*nábytkem, skoupeným v licitaci po nějakém kardinálovi, byt měl otevřený krb, polici, naplněnou knihami od Gregorovia po Tiana, a dole pod vrškem byl Řím – Řím s navrstvením svých kultur [...]. Louisdory v pytlíčku se sice často povážlivě tenčily, plíce někdy bolívaly po přestálé chorobě, ale přes to bylo tu štěstí, štěstí mládí, štěstí nově získané svobody, štěstí z těch vrstev bohatství, nakupených tam dole v městě měst! [...] Byly to šťastné doby! K večeru scházívало se u nás vše, co z českých lidí studovalo v archivech, vše, co z českých lidí mazalo plátna v Palazzo di Venezia. V krbu hořely piniové šišky jako ohnivé růže, pekly se v nich kaštany, pilo se víno z Frascati a na vypůjčeném klavíru hrál se Smetanův Vyšehrad a zpívaly se písně Rossalioho a Putiho hluboko do noci. Mládí, radost, zpěv...!*²¹⁷ V roce 1885 byl její pobyt u konce, neboť Josef Lauermann svolil k rozchodu.²¹⁸ Po návratu zpět do Říma toužila patrně celý život. Tam na břehu Tibery se zrodil její umělecký pseudonym, pod kterým publikovala: Felix Téver – „Šťastný u řeky Tibery“.

5.2.2 Cesty za poznáním a za zábavou

5.2.2.1 Mladé cestovatelky

Podobně jako v aristokratických kruzích se lze také v prostředí zámožnějších měšťanských rodin setkat se společensko-studijními cestami mladých dívek. Účel byl v obou případech stejný. Mladé cestovatelky si v doprovodu svých příbuzných během cesty upevňovaly své jazykové znalosti a vědomosti z historie, zeměpisu či dějin umění.

Zdenka Braunerová podnikla ve společnosti své matky a sestry Anny²¹⁹ několik cest. V roce 1868 se ještě ve společnosti Zdeňky Havlíčkové vydaly do Drážďan, kde navštívily obrazárnu v Zwingeru.²²⁰ V roce 1873 podnikly cestu na Světovou výstavu ve Vídni²²¹ a v roce 1878 na Světovou výstavu v Paříži.²²² Značnou pozornost ve svém deníku věnovala studijnímu pobytu v Itálii v roce 1873. Z líčení této cesty je především patrné, že Zdenka si zde upevňovala své znalosti z dějin umění. Návštěvy uměleckých galerií, muzeí, popisy vybavení navštívených památek, nelíčené nadšení i kritika viděného jsou toho důkazem.²²³

²¹⁷ RUTTE, M. *O bábušce. Na památku paní Anny Lauermannové – Felixe Tévera*. Praha 1935, s. 43–44.

²¹⁸ SAK, R. *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha 2003, s. 97–98.

²¹⁹ Anna Braunerová (1856–1831; prov. Bourgesová), sestra Zdeňky Braunerové.

²²⁰ LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000, s. 48.

²²¹ ŠÁMAL, M. (ed.) *Deníky Zdeňky Braunerové*. Roztoky u Prahy 2000, s. 42–59.

²²² LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000, s. 48.

²²³ ŠÁMAL, M. (ed.) *Cestovní deník Zdeňky Braunerové*. Roztoky u Prahy 2003.

Další možností, jak doplnit dívčí vzdělání ve spojení s cestováním, se stávaly soukromé vzdělávací ústavy v zahraničí. Náplní výuky se od sebe jednotlivé penzionáty mohly lišit, neboť přesná pravidla stanovovala majitelka penzionátu. Dbalo se na studium cizích jazyků, dějepisu, umění, zeměpisu, ale nechyběly ani ruční práce, kreslení a průprava ve společenském chování a tanci. František Ladislav Rieger obě své dcery – Marii a Libuši²²⁴ – poslal po absolvování pražské vyšší dívčí školy do ciziny. Reakce veřejnosti na toto jeho rozhodnutí nebyly vstřícné. Jeho čin byl vnímán jako nevlastenecký.²²⁵

„*Osudný den rozloučení*“²²⁶ nastal pro Marii 3. března 1869, kdy se se svým otcem vydala na cestu do Frankfurtu nad Mohanem do penzionátu paní Krebsové. Marie se zde měla zdokonalit v němčině, ale studovala i francouzštinu a angličtinu. Navštěvovala také hodiny zeměpisu, ručních prací, mytologie, tance a dějepisu. O stylu výuky dívek se však vyjádřila velmi kriticky: „*Každá se naučí a jako na kolovrátku to říkají. Nemyslím, že skutečně co profitují.*“²²⁷ Vždy zodpovědná Marie měla obavy, aby své rodiče nabytými vědomostmi opravdu potěšila: „*Bojím se, že odjedu tak, jak jsem přijela!*“²²⁸ Není proto divu, že neměla občas radost, když se musela účastnit výletů do okolí.²²⁹ Výlety byly součástí denního programu a Marie tak poznala nejen Frankfurt nad Mohanem, ale i nedalekou vesničku Bergau²³⁰ či hrady Falkenstein a Königstein. Dívky se během cest věnovaly kreslení.²³¹ Ačkoli zvládala odloučení od rodiny patrně lépe než její sestra Libuše, na návrat domů se velmi těšila. Otec pro ni přijel 7. července, a když vlak dojel do Domažlic, tak již oko nezamhouřila, přestože byla asi jedna hodina po půlnoci. Sledovala zvolna se probouzející ubíhající krajinu za oknem vlaku. Vše bylo najednou tak krásné! „*Pak se více otevřela krajina krásná, hezké vísky, snad jsme byli blíže Zbiroha, pak jsme viděli Zdice v hezké dolince, dále homolovité pěkné hory, hrad Křivoklát obklopený horami a mnoho, mnoho hezkých míst. Země byla opravdu rozkošná. Spěšně jsme ji míjeli, míjeli jsme krásné hory, řeky, doliny, mile položené vesničky, přijeli jsme až k Chuchli. Viděla jsem krásnou Prahu.*“²³²

²²⁴ Libuše Riegrová (1860–1930; provd. Bráfová), druhorozená dcera Františka Ladislava Riegra, sestra Marie Červinkové-Riegrové. Jedna z prvních absolventek Vyšší dívčí školy v Praze a filantropická pracovnice. Opatrovala riegrovský rodinný archiv.

²²⁵ BAHENSKÁ, M. Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Červinkové-Riegrové a její dcery Libuše. In ČADKOVÁ, K., LENDEROVÁ, M., STRANÍKOVÁ, J. (eds.) *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006)*. Pardubice 2006, s. 558.

²²⁶ Marie Červinková-Riegrová, přepisy deníků, zápis z 3. března 1869.

²²⁷ TAMTÉŽ, zápis z 8. března 1869.

²²⁸ TAMTÉŽ, zápis z 3. dubna 1869.

²²⁹ TAMTÉŽ, zápis z 9. dubna 1869.

²³⁰ TAMTÉŽ, zápis z 1. května 1869.

²³¹ TAMTÉŽ, zápis z 18. května 1869.

²³² TAMTÉŽ, zápis z 8. července 1869.

Její sestra Libuše byla ve Švýcarsku od října 1875 do dubna 1876 v penzionátu ve Fellenbergu u slečny Roschachové. Dlouho si zde nemohla zvyknout, a proto se jí vítaným rozptýlením stal dvoutýdenní pobyt během Vánoc u Vojáčkových²³³ v Curychu, kam za ní přijela i sestra Marie s manželem Václavem.²³⁴ Druhý penzionát, ve kterém strávila období od března do července 1877, se nacházel v Morges ve Švýcarsku. Libuše se zde cítila již lépe. Ředitelku miss Dupuis hodnotila jako přívětivější než paní Roschachovou. Kladně hodnotila volnost při výběru předmětů a výuku cizích jazyků. Penzion své svěřenkyně tolik neizoloval od okolí. Důraz kladl na výchovu k dobrému chování a vkusu. Naopak ruční a domácí práce byly upozaděny. Libuše se zúčastnila výletu do měst Lausanne a Vevey. Cestování ve společnosti dívek z penzionu se jí patrně zalíbilo, a proto rodiče na sklonku pobytu žádala, aby mohla s dívkami o prázdninách na čtrnáct dní do hor. V záporném rozhodnutí rodiny patrně sehrála roli finanční otázka, neboť samotný Libušin pobyt ve Švýcarsku byl velmi nákladný, a proto mohla strávit jen dva týdny u přítelkyně Hermíny v Bernu.²³⁵

Dívky necestovaly za poznáním jen do zahraničí. Sestry Riegrový se takřka každý rok během pobytu v Malči těšily na výlet na hrady Oheb²³⁶ nebo Sokolovec.²³⁷ Zdenka Braunerová měla radost z výletu do Troje²³⁸ či okolí Roztok.²³⁹ S otcem se vydala v roce 1875 na Českomoravskou vrchovinu a zažila „*krásné radovánky*“.²⁴⁰ Také Marie Lamblová²⁴¹ se se svým otcem²⁴² zúčastnila hospodářské výstavy v Chrudimi, odkud si přivezla mimo mnoha informací a zážitků hezkou homolku cukru.²⁴³ Poznávací výlety jí pravděpodobně činily velké potěšení, jak o tom svědčí její poznámka po návratu z Kunratického lesa: „*Jsem ráda, že jsem zase poznala kousek okolí Prahy.*“²⁴⁴ V následujícím roce podnikla opět v doprovodu otce cestu za příbuznými do Vartemberku, odkud se vypravili na hrad Valdštejn a na Hrubou

²³³ Příbuzní Václava Červinky.

²³⁴ Václav Červinka (1844–1929), manžel Marie Červinkové. Od roku 1872 působil jako správce na Riegrově statku v Malči. V roce 1874 se oženil s Marií Riegrovou. Působil jako jednatel, místopředseda a předseda hospodářského spolku chotěbořského, člen okresního zastupitelstva, delegát Zemědělské rady za chotěbořský okres, člen ředitelstva Ústřední společnosti hospodářské pro král. České. Publikoval pod jménem G. F. Renatus.

²³⁵ BAHENSKÁ, M. Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Červinkové-Riegrové a její dcery Libuše. In ČADKOVÁ, K., LENDEROVÁ, M., STRANÍKOVÁ, J. (eds.) *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajištění historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006)*. Pardubice 2006, s. 559–570.

²³⁶ Marie Červinková-Riegrová, přepisy deníků, zápis z 28. září 1866.

²³⁷ TAMTÉŽ, zápis z 10. října 1866.

²³⁸ ŠÁMAL, M. (ed) *Deníky Zdenky Braunerové*. Roztoky u Prahy 2007, s. 108–109.

²³⁹ TAMTÉŽ, s. 62, aj.

²⁴⁰ TAMTÉŽ, s. 131–136.

²⁴¹ Marie Lamblová (1865–?; prov. Tomešová), dcera Jana Baptisty Lambla.

²⁴² Jan Babtista Lambl (1826–1909), profesor hospodářských věd a inspektor hospodářských škol v Čechách s českým vyučujícím jazykem.

²⁴³ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, cizí rkp., Zápisky Marie Tomešové-Lamblové, zápis z 18. srpna 1881.

²⁴⁴ TAMTÉŽ, zápis z 22. července 1882.

Skálu, Z Mariánské skály se poté kochali vyhlídkou na Trosky, Kozákov a Ještěd. Přesto jí bylo nejlépe doma: „*Libí se mi tam [v Českém ráji – pozn. autorky] velmi, krajina je romantická, vzduch příjemný, ale přec ráda jsem doma, kde je to mnohem nenucenější.*“²⁴⁵ Na sklonku léta ji čekala delší poznávací cesta, tentokrát do sídla panovníka, do Vídně. Pobyt trval od 26. srpna do 12. září a program byl skutečně bohatý, až si unavená cestovatelka posteskla: „*Měla jsem hlavy bolení, myslím, že od toho pozorování a chodění ustavičného.*“²⁴⁶ Vedle tradičních památek, jako byly Belveder, Schönbrunn, takřka dostavěná vídeňská radnice, kapucínský kostel s hrobkou Habsburků či návštěvy Vídeňské opery a Burgtheatru, navštívila Lamblová také centrální hřbitov a poznávala okolí Vídně.²⁴⁷

Jiný charakter již měly cesty, které podnikly Anna Bayerová²⁴⁸ a Bohuslava Kecková během svého studia medicíny v Curychu, neboť cestovaly se svými spolužačkami z univerzity a cestování se věnovaly v době svého osobního volna. Obě si zamilovaly Alpy. Bohuslava Kecková podnikla několik výstupů na Rigi.²⁴⁹ Anna Bayerová se například v roce 1876 vydala do Bernu a okolí.²⁵⁰

²⁴⁵ TAMTÉŽ, zápis z 9. srpna 1882.

²⁴⁶ TAMTÉŽ, zápis z 6. září 1882.

²⁴⁷ LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, cizí rkp., Zápisky Marie Tomešové-Lamblové, zápisy od 9. srpna do 12. září 1882.

²⁴⁸ Anna Bayerová (182–1924), první česká lékařka.

²⁴⁹ *Ženské listy*, 21/1893, č. 3, s. 53–57; *Ženské listy*, 21/1893, č. 5, s. 92–94; *Ženské listy*, 21/1893, č. 6, s. 117–119; *Ženské listy*, 21/1893, č. 7, s. 137–138; *Ženské listy*, 21/1893, č. 8, s. 151–155.

²⁵⁰ *Ženské listy*, 7/1879, č. 7, s. 97–101; *Ženské listy*, 7/1879, č. 8, s. 113–117; *Ženské listy*, 7/1879, č. 9, s. 130–133; *Ženské listy*, 7/1879, č. 10, s. 146–151; *Ženské listy*, 7/1879, č. 11, s. 164–168.

5.2.2.2 Cestování za zábavou a poznáním v dospělosti

Psal se rok 1908 a v *Kalendáři paní a dívek českých*²⁵¹ vyšel článek s názvem *Žena a cestování* od Dr. Duchoslava Panýrka,²⁵² ve kterém velmi dobře shrnul rodící se fenomén cestování žen v druhé polovině 19. století: „*Žena je od přirozenosti tvor velice konzervativní. To je rys fyziologický, tím patrnější v lůně národa malého a chudého. [...] Svěží větrík emancipace i v Čechách zčechral hladinu života ženského světa. A mezi tím, co i mužský svět hojněji cestuje, což způsobilo zlevnění komunikací, rozkvět cestopisné literatury, příklad některých podnikavých, literárně činných turistů a nepopíratelně i vzrůst blahobytu ve středních vrstvách a rozkvět obecního vzdělání, participuje i žena na tomto hnutí, jež má osvětové snahy, ale snad i módní zabarvení, které vždy ženu (silný pud napodobovací a revnivost) pudilo k činu. Je nyní módou cestovati. Po prázdninách se ve společnosti vypráví, kde kdo byl, co viděl a zažil, a tu se dámy, jež nikde nebyly ve světě, nejvýš někde na letním bytě, cítí jaksi zastíněny.*“²⁵³

Cestování se skutečně stávalo v ženských kruzích stále více módou. Ženy vyrazily na cesty nejčastěji s rodinou, manželem²⁵⁴ či přítelkyněmi.²⁵⁵ Studium jejich deníků a článků v *Ženských listech* naznačuje, že cestování se stalo nedílnou součástí trávení jejich volného času. Využívaly prakticky všechny dostupné dopravní prostředky, skýtající mnohdy nepohodlí a nedostatek soukromí.²⁵⁶ V předchozí kapitole jsme se zmiňovali o cestování žen v dětství a v mládí. Mimo důvodů uvedených Duchoslavem Panýrkem lze i zde spatřovat kořeny této situace. Ženy cestovaly odmalička. Společnost si na tento fenomén pozvolna zvykala. Akceptovatelnějšími byly z pohledu společnosti především skupiny matek s dcerami než dvojice, či dokonce trojice žen v produktivním věku.²⁵⁷ V námi zkoumaných pramenech jsme našli pouze jedinou ženu cestující bez doprovodu – Doru Hanušovou.²⁵⁸ Na

²⁵¹ *Kalendář paní a dívek českých* – dobové ženské periodikum vycházející od roku 1888.

²⁵² Duchoslav Panýrek (1867–?), český lékař a publicista, publikoval též pod pseudonymem Jaroslav Květ.

²⁵³ Dostupné online: <<http://uhv.upce.cz/cs/antologie-zaniklych-zenskych-ctnosti/>> [25. 2. 2011]

²⁵⁴ V kapitole nejsou zmiňovány ženy cestovatelů Emila Holuba a Enriqua Stanka Vráze (asi 1860 – 1932). Holubovou manželkou byla Růžena Hofová (1865–1958), dcera inspektora Rotundy ve vídeňském Prátru, kde Emil Holub pořádal výstavu svých sbírek z první africké cesty. Vzali se v roce 1883. Růžena s ním podnikla druhou africkou výpravu, během níž plnila sběratelské úkoly a působila později jako odborná preparátorka. Navíc byla také jazykově nadaná. Enriquo Stanko Vráz měl za manželku dceru chicagského nakladatele a vydavatele krajinských novin *Svornost* Augusta Geringera. Na svatební cestu jeli do Mexika. JAMBOŘOVÁ, B. *Barbora Markéta Eliášová: Nippon druhým domovem. Ženské cestování v 19. a na počátku 20. století*. Filozofická fakulta Univerzity Pardubice, Pardubice 2008, s. 33–35.

²⁵⁵ K cestování učitelek více v kapitole Učitelky – první turistky.

²⁵⁶ Srov. kapitola Doprava, ubytování a stravování na cestách.

²⁵⁷ Srov. kapitola Učitelky – první turistky.

²⁵⁸ *Ženské listy*, 10/1882, č. 1, s. 11–14; *Ženské listy*, 10/1882, č. 2, s. 26–30; *Ženské listy*, 10/1882, č. 3, s. 41–46; *Ženské listy*, 10/1882, č. 7, s. 108–112; *Ženské listy*, 10/1882, č. 9, s. 138–142.

následujících řádcích se zaměříme na cestování žen v dospělosti. Kritériem pro členění těchto cest nám budou cílové destinace.²⁵⁹

Patrně nejnavštěvovanějším místem v zahraničí mezi českými ženami byla Itálie. Cestování do Itálie mělo v celé Evropě dlouhou tradici. Nejprve se jednalo o cesty ryze náboženského charakteru, později převažují cesty mladých šlechticů, tzv. grand tour. Itálie vábila svým bohatým kulturním dědictvím. Navíc znalost Goethovy *Italské cesty* byla v tehdejší společnosti samozřejmostí. Jeho výrok „*I já jsem byl v Arkádii*“, tedy jeho ohlédnutí se za šťastným pobytem na Apeninském poloostrově, lákal po celé 19. století k uskutečnění podobné výpravy.²⁶⁰ Pobyt v Itálii trval většinou i několik týdnů.²⁶¹ Cesta směřovala zejména do Florencie, Benátek, Říma a Neapole. Návštěva Florencie byla většinou provázena nadšením.²⁶² Řím naopak znamenal často zklamání. Marie Červinková-Riegrová²⁶³ si poznamenala: „*Překvapila mne všude ta smíšenina staveb nových s rozvalinami římskými, na něž nové budovy jsou nalepeny. Ty nové budovy znesvěcují ty staré vážné pozůstatky z vlády minulé, připadají mi jako protivné mouchy.*“²⁶⁴ Marie Červinková-Riegrová do Itálie cestovala nejen za poznáním míst, které znala z vyprávění svého otce a matky,²⁶⁵ ale hlavním důvodem byla návštěva její přítelkyně Anny Lauermannové-Mikschové.²⁶⁶ Cestovala se svou sestřenicí Bohumilou.²⁶⁷ Manžel Václav Červinka již na ně čekal ve Florencii.²⁶⁸ Na cestě se k nim připojili ještě novomanželé Bráfovi.²⁶⁹ Tradiční byl během pobytu v Neapoli samozřejmě výstup na Vesuv.²⁷⁰ Marie Červinková-Riegrová ale podnikla pouze cestu na vyhaslou sopku Solfataru.²⁷¹ V Benátkách nechyběla návštěva kostela Svatého Marka,

²⁵⁹ Srov. LENDEROVÁ, M. „... *A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 215–218.

²⁶⁰ MLISOVÁ, N. *I já jsem byl v Itálii... Obraz Itálie ve vybraných textech českých autorů*. Praha 2009, s. 9–10. O Goethovi se zmiňuje například Marie Červinková-Riegrová během cesty po Itálii. VOJÁČEK, M. a kol. (ed.) *Zápisky Marie Červinkové-Riegrové*. Praha 2009, zápis z 19. března 1888 (rkp. edice).

²⁶¹ Srov. ŠÁMAL, M. (ed.) *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003.

²⁶² ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 11. března 1888.

²⁶³ K cestě Marie Červinkové Riegrové viz také MAŘÍKOVÁ, M. Cesta Marie Červinkové-Riegrové do Itálie v roce 1888. In VOJÁČEK, M. (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007, s. 175–188.

²⁶⁴ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 12. března 1888.

²⁶⁵ Marie Červinková-Riegrová, osobní fond, přepisy deníků, zápis z 15. září 1866, aj.

²⁶⁶ Srov. kapitola Cestování za zdravím.

²⁶⁷ Bohumila Vávrová (roz. Macháčková), manželka Čeňka Vávry, starosty Vinohrad.

²⁶⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 9. března 1888.

²⁶⁹ TAMTÉŽ, zápis z 12. března 1888.

²⁷⁰ Srov. kapitola Doprava, ubytování a stravování na cestách.

²⁷¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček. Praha 2009, zápis z 21. března 1888.

„křesťanské mešity“,²⁷² a plavba v gondole.²⁷³ Italové byli českým cestovatelkami vnímáni vcelku pozitivně.²⁷⁴ Reflektovaly je jako živé a vášnivé.²⁷⁵ Zájem Marie Červinkové-Riegrové vzbudilo například dění v kostele v Neapoli: „*V kostelích se totiž odehrávají celé výstupy a pořádají zrovna besedy, při nichž žasnouce se přesvědčujeme, že prostá, veselá mysl a jakási dětinná nevázanost Vlachů někdy nezná mezí.*“²⁷⁶ Autorka příspěvku narážela na své zážitky během pobytu v Neapoli, kdy na oltáři našla vyspávajícího kocoura nebo se stala svědkem toho, jak za zelinářem přišel dovnitř kostela jeho osel.²⁷⁷ Negativní hodnocení si vysloužili pouze všude přítomní průvodci.²⁷⁸

Oblíbeným cílem cest byla samozřejmě také Paříž. A to již mezi prvními cestovatelkami ze šlechtických kruhů.²⁷⁹ Město nad Seinou lákalo všechny, které chtěly poznat, co je nového v módě, ve výtvarném umění, v divadle a v literatuře.²⁸⁰ Kroky návštěvnic zpravidla směřovaly k Louvru, který ohromil svou rozsáhlostí, ke katedrále Notre Dame a střízlivému chrámu La Madeleine, dále Opeře, Palais Royal, Montmartru a nechyběla ani vyhlídka z Vítězného oblouku na náměstí de l'Etoile na pravidelnou hvězdu ulic ústících do těchto míst. Jiný pohled na ruch Paříže podávala návštěva ústřední tržnice, která inspirovala Emila Zolu²⁸¹ k napsání románu *Břicho Paříže* z roku 1873.²⁸² Bohužel například o podrobnostech cesty do Paříže Marie Červinkové-Riegrové s manželem Václavem v roce 1876 nic podrobnějšího nevíme, neboť deníky z tohoto období nám chybí.²⁸³

Od roku 1855 se motivem k zavítání do Paříže staly návštěvy Světových výstav, které se konaly takřka pravidelně vždy po jedenácti letech (1855, 1867, 1878, 1889, 1900).²⁸⁴ Ženy na tuto výstavu cestovaly nejen z profesních důvodů, ale stihly si prohlédnout i program, který neměl s jejich profesním úkolem žádnou spojitost.²⁸⁵ Kritiku ze strany návštěvnic výstav si vysloužily snad jen davy na ulicích a všeobecný hlomoz. Také sehnání dopravního prostředku, který by odvezl ženy z výstaviště, bylo učiněné dobrodružství, jak ukazuje i toto

²⁷² TAMTÉŽ, zápis z dubna.

²⁷³ TAMTÉŽ.

²⁷⁴ „*Roztomilý národ k pomilování.*“ TAMTÉŽ, zápis z 11. března 1888.

²⁷⁵ *Ženské listy*, 10/1882, č. 7, s. 108.

²⁷⁶ TAMTÉŽ, s. 110.

²⁷⁷ *Ženské listy*, 10/1883, č. 7, s. 110.

²⁷⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 21. března 1888.

²⁷⁹ Srov. kapitola Cestování žen do druhé poloviny 19. století.

²⁸⁰ HORSKÁ, P. *Sladká Francie*. Praha 1996, s. 78.

²⁸¹ Emil Zola (1840–1902), francouzský spisovatel.

²⁸² *Ženské listy*, 29/1901, č. 1, s. 5–7.

²⁸³ AUGUSTINOVÁ, B. *Marie Červinková-Riegrová. Životopisný nástin*. Praha 1897, s. 30.

²⁸⁴ HALADA, J., HLAVÁČKA, M. *Světové výstavy. Od Londýna 1851 po Hannover 2000*. Praha 2000.

²⁸⁵ *Ženské listy*, 30/1902, č. 4, s. 77; *Ženské listy*, 30/1902, č. 5, s. 95–97; *Ženské listy*, 10/1902, č. 6, s. 114.

líčení: „*Fiakři přivázeli pět i šest osob a sotva ocitli se před branou, ještě ani nezastavivše, byli přepadáni najatými náhončími fiakři, kteří si jednoduše mezi jízdou vyskočili na kozlík k vozkovi, a jakmile panstvo vůz opustilo, svezli se přes lenoch kozlíku do vozu, aby jeho lůno pro své zákazníky zachránili.*“²⁸⁶

Okruh cílových destinací se během druhé poloviny 19. století zvolna rozrůstal. Ženy cestovaly do Anglie, Německa, Nizozemí, Švýcarska či na Balkán.²⁸⁷ Odvážlivější podnikly cestu do Skandinávie.²⁸⁸ Velkým lákadlem pro české ženy na cestách bylo bezesporu moře, a to nejen Středozemní,²⁸⁹ ale i Baltské.²⁹⁰ Nadšení, jaké vyvolal pobyt na Baltu u Zákrejsové, značí její vybídnutí k následování: „... *kdo trpíš nějakým světabolem, jdi se jen vykoupat do moře!*“²⁹¹

Méně zámožné ženy cestovaly pouze po Čechách a Moravě. Anna Cardová-Lamblová podnikala se svým manželem cesty na Plzeňsko ke známým a příbuzným. A vydávala se zde na vycházky do přírody.²⁹² Ráda navštěvovala i Šumavu, neboť se jí líbily místní vyhlídky do okolí, o čemž svědčí její záznam v deníku: „*A mnoho kopců malých a vysokých skládají se ty hory do sebe jako listy do knihy, a tak jak ráda listy obracím, tak ráda bych stoupala z jedné hory na druhou, abych spatřila, jak to leží dále.*“²⁹³ Touha poznávat nová místa u žen vzrůstala. Aktivně využitý volný čas se stával přirozenou potřebou nejen v pánské společnosti, ale i mezi ženami.

5.2.2.3 Učitelky – první turistky

„*Ve své snaze, bychom vyučovaly zajímavě, bedlivě zapisujeme upomínky z cest, shledáváme knihy, cestopisy, časopisy, obrázky, fotografie, ze všeho vybíráme to nejlepší a to dle našeho náhledu nejvíce vzdělávací ceny má...*“²⁹⁴ I tento motiv lze jistě hledat za bohatými cestovními aktivitami učitelek oné doby. Na následujících stránkách se však pokusíme ukázat, že české učitelky necestovaly jen z profesních důvodů, ale cestování představovalo často

²⁸⁶ *Ženské listy*, 30/1902, č. 1, s. 7.

²⁸⁷ LENDEROVÁ, M. „... *A ptáš se, knížko má...*“ *Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, s. 216–219.

²⁸⁸ *Ženské listy*, 11/1883, č. 9, s. 142–154; *Ženské listy*, 11/1883, č. 10, s. 154–158.

²⁸⁹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, z 21. března 1888.

²⁹⁰ ZÁKREJSOVÁ, B. Tři obrázky z pobřeží Baltu. Ahlbeck a okolí. In *Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900*. Praha 1900, s. 72–76.

²⁹¹ TAMTÉŽ, s. 73.

²⁹² LA PNP, Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, deník z roku 1887, zápisy z 26. července – 13. září.

²⁹³ TAMTÉŽ, zápis z 30. června 1881.

²⁹⁴ *Časopis učitelek*, 2(10)/1895, č. 5, s. 50–55.

prostě možnost, jak využít volný čas. A vzhledem k tomu, že v námi sledovaném období nalézáme učitelky zastávat řadu dalších profesí, které dle dobového úzu mohla žena zastávat – tedy například povolání spisovatelky, překladatelky, novinářky, historičky či političky – nelze se divit, že tato volnočasová aktivita u některých mohla vést k tomu, že učitelka se stala cestovatelkou. V druhé polovině 19. století se však v Čechách s profesionální cestovatelkou nesetkáme. Ty lze nalézt až na počátku 20. století.²⁹⁵

Počátek prázdnin²⁹⁶ býval oněmi průkopnice ženské turistiky u nás netrpělivě očekáván,²⁹⁷ jak nám dosvědčí například Anna Řeháková, která píše: „... a byl tu prvý den prázdnin [...] naplňující nás blahým vědomím, že budeme paními svého času, své vůle, svých choutek, z nichž záliba naše v cestování byla nejsilnější. Již mezi rokem osnovaly jsme se setrou plány [...].“²⁹⁸ Obdržení služného za uplynulý měsíc bylo poslední překážkou v cestě za prázdninovými potulkami po vlasti či do zahraničí.²⁹⁹

Našimi průvodkyněmi se nejprve stane dvojice, kterou můžeme označit za typické představitelky učitelského stavu. Jedná se o sestry Annu a Elišku³⁰⁰ Řehákovy. Na svou první cestu se dle vzpomínek Anny Řehákové vydaly po prvním roce svého působení na pražské dívčí měšťanské škole u sv. Tomáše, tedy v roce 1874. A ačkoli si původně umínily, že nejprve poznají svou domovinu, zamířily nakonec k bratru Karlovi do bádenského Pforzheimu, kde působil jako zlatník. Peněz sestry neměly nazbyt, a proto cestovaly nočním vlakem, aby ušetřily na noclehu. Cestou neopomněly navštívit Walhallu, Řezno, Heidelberg, Mannheim či Norimberk.³⁰¹ Finanční stránka byla pravděpodobně důležitým hlediskem při

²⁹⁵ Za první cestovatelku je považována Barbora Markéta Eliášová (1874–1957). Shodou okolností se jednalo také o učitelku, která svou první cestu podnikla po smrti svého snoubence v roce 1911, kdy si vzala roční neplacenou dovolenou a přes Rusko odcestovala do Japonska. Tato cesta se stala předlohou jejího prvního cestopisu *Rok života mezi Japonci a kolem zeměkoule*, který vydala vlastním nákladem v roce 1915. V roce 1920 odcestovala do Japonska opět. Nikoli však již jako soukromá osoba, nýbrž jako úřednice československého vyslanectví v Tokiu. Také o zážitky z této cesty se podělila se svými čtenáři – v cestopisech *Z vlasti samurajů* (1925) a *Rok života na československém vyslanectví v Japonsku* (1925). Svůj třetí pobyt v Japonsku zúročila v cestopisu *V Japonsku v dobách dobrých i zlých* (1925). Čtvrtá cesta v letech 1925–1926, která byla financována ze stipendia ministerstva školství a České akademie věd a umění, již nevedla do země vycházejícího slunce. Eliášová podnikla cestu na Javu, Bali, do Austrálie a jižní Afriky, jak popisuje v knize *Rok na jižní polokouli* (1928). Její poslední cesta v roce 1929 patřila opět Japonsku. Po návratu působila na ministerstvu zahraničí jako překladatelka zahraničního tisku. JAMBOŘOVÁ, B. *Barbora Markéta Eliášová, Nippon druhým domovem. Ženské cestování v 19. a na počátku 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice, 2008.

²⁹⁶ Na veřejných obecných školách trval školní rok 46 týdnů. Konec i začátek byl určován místní okresní školní radou, takže na samotné prázdniny zbývaly dva měsíce. VIDLÁKOVÁ, P., LENDEROVÁ, M. „... Skvrny něžného pohlaví“ aneb Soukromý život prvních učitelek v Čechách. *Studie k sociálním dějinám* 3, 1999, s. 141.

²⁹⁷ *Časopis učitelek*, č. 11, 1888, s. 86–87.

²⁹⁸ ŘEHÁKOVÁ, A. *Zašlé časy*. Praha 1932, s. 180.

²⁹⁹ TAMTÉŽ, s. 181.

³⁰⁰ Eliška Řeháková (1846–1916), učitelka, překladatelka, autorka školních metodických příruček, publicistka.

³⁰¹ ŘEHÁKOVÁ, A. *Zašlé časy*. Praha 1932, s. 180–194.

volbě dalších prázdninových cest obou sester.³⁰² Teprve v roce 1880 jim lepší finanční situace umožnila podniknout delší cestu na Šumavu ve společnosti jejich přítelkyně Vilmy Sokolové.³⁰³ Ve Vyšším Brodě jim bylo dopřáno nevšedního setkání s Jaroslavem Vrchlickým³⁰⁴ a jeho manželkou Ludmilou. Společně pak podnikli odpolední výlet k vltavským břehům. Kuriózní na jejich setkání bylo následné rozloučení, kdy básník požádal sestry o deset zlatých, neboť měl obavu, že by se svými zbylými penězi na zpáteční cestě nevystačil; do dvou dnů je však sestrám zaslal zpět. Tato epizoda nezůstala v Anniných vzpomínkách bez patriotického povzdechu: „*Leč tak to již dopadá u nás s bohatstvím našich velduch!*“³⁰⁵

Anna Řeháková zmiňuje ve svých vzpomínkách ještě jedno významné setkání – v Podještědí v roce 1884 se spisovatelkou Karolinou Světlou.³⁰⁶ Pro sesterské putování byla ostatně typická, odhlédneme-li od skutečnosti, že autorka se nevyhnula ve svých pamětech dobovému patosu, jistá literární tematizace cest. V tomto případě se Anna Řeháková zmiňuje, že „*již cestou, putující od časného rána až přes poledne dálným krajem, připomínaly jsme si mnohou z prací spisovatelčiných, když jsme procházely rázovité dědiny a ubíraly se horskými samotami.*“³⁰⁷ Během jejich cesty do solnohradského Loferu Anna Řeháková píše: „*... především zašly jsme do Brixenu... abychom, trávíce nějaký čas v jeho zdech, si uvědomovaly, jak bylo trpěti duchu tak volnému a svobodomyslnému, jako byl ten náš hrdina a mučedník svého přesvědčení mezi úzkoprským, zatemnělým obyvatelstvem starobylého, velmocného sídla vlády a tmy hierarchické [...] chodily jsme též cestami, kudy on chodil v těžkém smutku, v bolestných stescích.*“³⁰⁸

V následujících letech sestry Řehákovy podnikly řadu zahraničních cest – do Německa, Švýcarska, Itálie, Dalmácie, Bosny a Hercegoviny, Francie, Belgie a Holandska.³⁰⁹ Dojmy z těchto cest jsou zachyceny v Anniných cestopisných črtách v dobových časopisech (*Lumíru*, *Jarém květu*, *Osvětě*, *Listu českých učitelek*, *Besedě učitelské* a *Ženských listech*),

³⁰² Srov. ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba. Pestré obrázky z různých končin*. Praha 1936, s. 156.

³⁰³ Vilma Sokolová (1859–1941; provd. Seidlová), spisovatelka knih pro děti a mládež, překladatelka, publicistka, feministka.

³⁰⁴ Jaroslav Vrchlický (1853–1912), spisovatel a překladatel.

³⁰⁵ ŘEHÁKOVÁ, A. *Zašlé časy*. Praha 1932, s. 195–202.

³⁰⁶ Karolina Světlá (1830–1899), spisovatelka, kritička, spoluzakladatelka Ženského výrobního spolku českého. Anna Řeháková nad možností navštívit Karolinu Světlou trochu váhala, neboť ji neznala – na rozdíl od sestry Elišky, která díky své pozici starostky Spolku českých učitelek v Praze a mluvčí jeho deputace odevzdávala jubilatce Světlé diplom čestného členství při oslavě jejích padesátin v roce 1880. ŘEHÁKOVÁ, A. *Zašlé časy*. Praha 1932, s. 205.

³⁰⁷ TAMTÉŽ, s. 202–203.

³⁰⁸ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 168.

³⁰⁹ Anna Řeháková ve svých vzpomínkách a cestopisech často neuvádí roky, ve kterých podnikla se svou sestrou dané cesty, proto nelze oddělit destinace, které navštívily až po roce 1900.

druhých vzpomínkách, které byly spíše sbírkou novel z cest, s názvem *Z mého alba* a dalších cestopisech.³¹⁰ Především jejich cesty na Slovinsko počínaje rokem 1884³¹¹ byly v oné době velmi průkopnické, neboť Anna byla autorkou prvního českého cestopisu věnovaného této zemi a až „r. 1900 byla vydána knížečka *Saviňonské Alpy*³¹² od L. Mareše nákladem Českého odboru Slovinského Alpského družstva, kterýžto náš spolek záhy se utvořil po prvé hromadné návštěvě Čechů Slovinska, aby vyvinul horlivou, plodnou činnost.“³¹³ Oblasti Slovinska a Kraňska byly „tehda u nás ještě neznámým krajem, jež inteligenti si pletli se Slovenskem“.³¹⁴ Sestry Řehákovy byly vlastně propagátorkami tohoto území u nás.

Ve všech výše uvedených titulech, které jsou napsané velmi čtivě a se snahou o pedagogické působení na čtenářky, je patrné, že Anna Řeháková tematizuje hlavně dvě věci. Všímá si jednak postavení ženy,³¹⁵ jednak národů,³¹⁶ které navštívila. Neubránila se také často vlasteneckému horlení, a jak budeme svědky ještě u jiných cestovatelek,³¹⁷ které se chopily

³¹⁰ Jedná se o tato díla: *Na Slovinsku. Cestopisné obrázky z Kraňska a Korutan* (1891), *Povídky z hor* (1893), *Povídky z cest* (1897), *Na Sicílii* (1902), *Italské siluety* (1907), *Z dalmátského jihu* (1910), *Na horách. Obrázky ze slovinských Alp* (1913), *Tři dalmátské povídky* (1920) *V milé domovině* (1925) a *Obrázky z Alp* (1925).

³¹¹ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 48.

³¹² MAREŠ, L. *Saviňské Alpy: průvodce po horách ve skupině Alp saviňských se zvláštním zřetelem na Jezersko*. Praha 1900.

³¹³ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 48.

³¹⁴ ŘEHÁKOVÁ, A. *Zašlé časy*. Praha 1932, s. 240.

³¹⁵ „Ani v sousední Dalmácii nemají ženy na růžích ustláno. Nenosi sice feredži, nehalí tváře rouškou, nicméně vedou život těžký. Muž i tu jest jejich přísným manželem a svrchovaným pánem, o což se přičinily a dosud přičinují dlouhověká poroba žen vůbec v zaostalých těch končinách orientálních, nazírání na ženu u nejbližších sousedů Turků, jemuž Dalmatinci se přizpůsobili, posléze velká bída a nevzdělanost nejnižších vrstev. Taková Morlačka jest nejubožejší lidskou bytostí pod jižním nádherným nebem, pod zlatem a jasným hýřícím sluncem. Vlastní muž, sám chudák, pohlíží na ni jako na tvora hluboko, hluboko pod ním stojícího. Nemusí jej osloviti, nesmí se vmísit do hovoru, který vede pán domu se sousedem neb s jiným hostem. Všechna práce, i ta nejtěžší spočívá hlavně na jejích bedrech, za to nesmí s hospodářem a otcem svých dětí zasednouti za stůl k společnému jídlu. Vlácí jako ten soumar těžké věderce vody, za niž jest se jí vydávati nezřídka až dvě hodiny klopotné, neschůdné cesty rozžhavenými skalními pustinami. Sbírá sice klestí po horách do úmoru, aby bylo čím topiti, a nesmí, když se navrátí domů, znavená na smrt, zmrzlá na kost, přisednouti k ohni, u něhož si hoví, pokuřuje, její pán a velitel, jestliže ten to nedovolí.“ In ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 29.

³¹⁶ Například v *Povídkách z cest* popisuje křivdy rakouské vlády na slovinském obyvatelstvu a jeho pronásledování.

³¹⁷ Srov. *Ženské listy*, 28/1900, č. 8 a 9, s. 161–166; *Ženské listy*, 28/1900, č. 10, s. 205–209; *Ženské listy*, 28/1900, č. 11, s. 229–232; *Ženské listy*, 28/1900, č. 12, s. 252–255; *Ženské listy*, 29/1901, č. 1, s. 4–7; *Ženské listy*, 29/1901, č. 2, s. 21–24; *Ženské listy*, 29/1901, č. 3, s. 43–45; *Ženské listy*, 29/1901, č. 4, s. 61–67; *Ženské listy*, 29/1901, č. 5, s. 81–84; *Ženské listy*, 29/1901, č. 6, s. 109–112; *Ženské listy*, 29/1901, č. 7, s. 146–149; *Ženské listy*, 29/1901, č. 10, s. 203–207; *Ženské listy*, 29/1901, č. 11, s. 221–225; *Ženské listy*, 29/1901, č. 12, s. 247–249; *Ženské listy*, 30/1902, č. 1, s. 7–10; *Ženské listy*, 30/1902, č. 2, s. 28–30; *Ženské listy*, 30/1902, č. 3, s. 51; *Ženské listy*, 30/1902, č. 4, s. 75–77; *Ženské listy*, 30/1902, č. 5, s. 95–97; *Ženské listy*, 30/1902, č. 6, s. 114–115; *Ženské listy*, 30/1902, č. 7, s. 150–155; *Ženské listy*, 30/1902, č. 11, s. 209–213; *Ženské listy*, 31/1903, č. 2, s. 28–31; *Ženské listy*, 31/1902, č. 3, s. 44–46; *Ženské listy*, 31/1902, č. 7–8, s. 134–136; *Ženské listy*, 31/1903, č. 1, s. 7–10; *Ženské listy*, 32/1904, č. 1, s. 3–6; *Ženské listy*, 32/1904, č. 2, s. 23–26; *Ženské listy*, 32/1904, č. 5, s. 88–91; *Ženské listy*, 32/1904, č. 6, s. 109–110; *Ženské listy*, 32/1904, č. 2, s. 227–228 (zbytek článku je ztracený).

pera, vítala každé setkání s „krajanem“. Naopak němečtí turisté jsou zdrojem častých problémů a terčem kritiky.³¹⁸

Je si také vědoma výjimečnosti svého počínání v kontextu tehdejší společnosti, když cestuje jen v doprovodu se své sestry či kolegyně učitelky. *„Moje maličkost dovoluje si připojit ku známým těm odrůdám turistickým specii novou, tož turistky, jež co samostatné cestovatelky nyní často se zjevují ku pohoršení všech šosákův na obzoru cestovním. Než této čeledě turistické netřeba se báti. Zlý a posměšný jazyk sice útočí nemilosrdně na troufalé, zvěduchtivé ty dámy, avšak ony jdou svou cestou tiše a spokojeně a nedbajíce úzkoprsých úsudkův, banálních úsměškův, těší se světu. Klid horský není jimi nikterak ohrožen. A čini-li jim kdo přece po tomto objasnění ještě výtku, že žene je na cesty pouhá zvědavost, prý příznačná především ženské povaze...“*³¹⁹ Během cest však měly sestry možnost setkat se s cizinkami, které cestovaly zcela samy. *„Také zde ještě žila, a to již několik měsíců, as dvaadvacetiletá Angličanka [...] malířka, která vzdor svému mládí a ženství vedla si při vši své rezervovanosti velice samostatně a rozhodně. Bylať [...] reprezentantka anglických turistek, jež dovedou samy již světem, a to bez jakékoli pomoci a ochrany, aniž by v nejmenším utrpěla jejich mravnost a čest. U nás taký turistický jev [...] vzbudil by jistě, nejmírněji řečeno, velké podivení, ne-li pohoršení mravokárců.“*³²⁰

Za daných podmínek proto nepřekvapí, že když se vydaly na svou třetí italskou cestu na Sicílii v roce 1902, nesetkal se jejich úmysl právě se všeobecným souhlasem v jejich okolí, neboť *„jestliže již dříve zdála se našim přátelům povážlivou Neapol se svým bližším a dalším okolím pro nás dvě bez mužské ochrany cestující ženy, což teprve se pozastavovali nad tím, že chceme se vydati do končin, jimž tehda i naši muži se vyhýbali a kteréž byly u nás tolik známy z hrůzostrašných historek o lupičích, ohrožujících jak domácí obyvatelstvo, tak cizince. Sám náš Vrchlický, když jsme se loučily s ním, mínil: divím se, že se odvažujete samy dvě a ženské na Sicílii. Vypravují se hrůzostrašné historky o tamějších banditech a jejich smělosti. Vidíte, zve mne tam můj milý přítel a znamenitý překladatel mých básní do italštiny, slavný sicilský poeta Cannizzaro.“*³²¹ Srdečně mne vybízí, abych se vydal k němu, byl jeho hostem. Ale nechce se mi do dobrodružných těch končin a ženě teprv ne... Toho roku zvláště byly noviny plny zpráv o pověstném banditovi Varsolinu a jeho řádění. Než nedbaly jsme toho a vydaly se z Prahy počátkem března, a to přímo ke břehům sicilským.“³²²

³¹⁸ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1936, s. 88–90.

³¹⁹ ŘEHÁKOVÁ, A. *Obrázky z Alp. Cestopisné obrázky z Korutan a Tyrol*. Praha 1905, s. 6–7.

³²⁰ TAMTÉŽ, s. 70.

³²¹ Tommaso Cannizzaro (1838–1921), italský básník.

³²² ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1932, s. 121.

Podobných cestovatelek bylo však samozřejmě více. Také učitelka a překladatelka Marie Gebauerová trávila prázdniny většinou na cestách.³²³ V námi zkoumaném období podnikla dle svého cestovního deníku tři cesty. Vzhledem k faktografickému a stručnému charakteru zápisu v deníku nemáme o prvních dvou příliš bohaté informace.³²⁴ V roce 1895 od 18. srpna do 2. září podnikla Marie cestu do Vídně se zastávkami např. v Českých Budějovicích, Linci, Gmündu, Ebensee, Bad Ischlu, Salcburku, Chiemsee, Berchtesgaden, Hallstadtu a Semeringu. O tři roky později odjela na sklonku srpna (20. až 30.) do Vratislavi, Berlína, Drážďan, Hřenska a Jičína. Poznámky u jednotlivých zastávek dávají tušit, že se jednalo o tradiční poznávací cestu za památkami a přírodními krásami navštívené oblasti.³²⁵

Poněkud více odhaluje její třetí cesta – do Švýcarska a Bavorska v roce 1900, na kterou se vypravila se sestrami Helenou a Julií. V Kostnici je však Helena opustila a cestovala dále do Ženevy.³²⁶ Samotný pobyt v Kostnici, kam připluly po Bodamském jezeře z Mnichova, budil v Marii vzpomínky na Jana Husa. „*Teskný smutný pocit se mne zmocnil, když jsem uviděla první světla odrážet se ve vodě! Přirozeno, že Hus a celé jeho utrpení se v mysli vynořilo. Mimoděk jsem myslila, odkud, z které strany Hus přijel ke Kostnici, jaké asi dojmy se v jeho duši střídaly? A čím víc jsme se blížili ke Kostnici, tím mi bylo teskněji. A smutná nálada, vlastně ne smutná, ale vážná, bolestná mne neopustila celý ten čas, co jsme v Kostnici a okolí prodlely.*“³²⁷ Celý pobyt ve městě se pak změnil v putování po stopách Jana Husa – budova koncilu, Husova mohyla, kde si Marie utrhlá lístek břečťanu a vlepila si ho později do deníku. Následovala návštěva vodopádů v Neuhausenu a v Gottliebenu si prohlédly místo, kde byl Hus vězněn. „*Tam na místě prkny ohraženém na způsob bedny byl uvězněn Hus. Sotva se mohl postavit a dva, nejvýš tři kroky malé udělat. Smutno!*“ Cestou nazpět se vydaly kolem Rýna, kde vytanula Marii na mysli skutečnost, že do něj byl hozen Husův popel.³²⁸ I v tomto případě můžeme mluvit o vlastenecké tematizaci cesty.

³²³ Srov. BAHENSKÁ, M. Marie Gebauerová – nejen spisovatelka. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Roztoky 2005, s. 175–186.

³²⁴ Zápisy byly navíc doplněny do deníku až v roce 1903. Pouze návštěva Švýcarska a Bavorska v roce 1900 je vylíčena s většími detaily. V roce 1901 se pak Marie vydala se spisovatelkou Růžnou Jesenskou do Paříže se zastávkou v Mnichově a Curychu. Aby se procvičila v cizím jazyce, je pobyt v Paříži psán francouzsky. V následujícím roce vedly Mariiny kroky do Berlína a společně s otcem do Benátek a Udine. Nejdelší dobu strávila v roce 1903 na Jadranu. Rok poté cestovala do rakouských Alp. Archiv AV ČR, fond Gebauer, kart. č. 1., inv. č. 11 – Márinčiny cestopisné poznámky, 1 sešit, 1895–1904.

³²⁵ TAMTÉŽ, s. 1.

³²⁶ TAMTÉŽ, s. 7.

³²⁷ TAMTÉŽ, s. 6.

³²⁸ TAMTÉŽ, s. 7.

Obě ženy poté navštívily ještě Friedrichshafen, Ulm, Augspurg, Řezno a Mnichov s tradiční prohlídkou místních památek. V deníku neopomněla poznamenat vše, co bylo spojeno s jejím domovem. V Mnichově v Nové pinakotéce zmiňuje Maroldovy obrazy³²⁹ a v Norimberku na hradě věnuje poznámku kmenu lípy královny Kunhuty, ačkoli neví, o kterou královnu se má jednat.³³⁰ Zvláštní pozornost věnovala Marie především knihovně v Mnichově a například tamní sbírka mědirytin získala označení „*pravá pochoutka pro studium*“.³³¹ Nadšení a evokaci pohádek z dětství v ní vyvolal svou pestrá architekturou střech, plnou věží a věžiček, Norimberk.³³² Naopak odpor chovala po celou cestu k přemrštěné zbožnosti. V kostele svatého Petra se neubránila odsudku při pohledu na prosby k světcům: „*Dojem z toho z odporný. Též z vosku údy těla tam v oběť visely – modlářství učiněné.*“³³³ V Mnichově se podívovala zcela jinému a dle ní přemrštěnému projevu zbožnosti a napsala si: „*Ohromná zbožnost, ale podivná: sednout, takřka lehnout si v kostele na zem, výstava svátostí (kostel nabitý) – divná úcta svátého místa.*“³³⁴ Nelibé pocity v ní vyvolávala taky špína v dalším navštíveném městě – Chebu – a přestupní stanici v Plzni.³³⁵ Podobné hodnocení si však vysloužilo ze zahraničních měst i Řezno.³³⁶

Marie Gebauerová byla skutečně zvědavá cestovatelka a její pečlivost a nabyté informace potvrzují i závěrečné dodatky v deníku, kam připsala jména umělců s jejich přesným profesním zaměřením. Nechybí ani výčet všech navštívených měst a také cena, na kterou ji celý výlet vyšel, tedy 233 korun a 30 haléřů, což dle jejích výpočtů znamenalo, že utratila 18 korun denně a za okružní lístek zaplatila 55 korun a 68 haléřů.³³⁷

Finanční otázka hrála opravdu v cestování učitelek nemalou roli. Řada z nich proto prázdniny strávila na letním bytě a ve volném čase podnikaly krátké výlety do okolí. Především pro učitelky z větších měst byla tato alternativa trávení prázdninového volna velmi lákavá, a jak svědčí zápis Ludmily Tesařové, kult české chaloupky byl živý, neboť její volba zněla: „*užítí letos pravého venkova, [...] přijít mezi lid – mezi ten nezkažený, ryzí lid venkovský!*“³³⁸ Kritéria správného místa k ubytování byla pak následující: les v blízkosti

³²⁹ TAMTÉŽ, s. 14.

³³⁰ TAMTÉŽ, s. 16.

³³¹ TAMTÉŽ, s. 11.

³³² TAMTÉŽ, s. 15.

³³³ TAMTÉŽ, s. 13.

³³⁴ TAMTÉŽ, s. 15.

³³⁵ TAMTÉŽ, s. 18.

³³⁶ TAMTÉŽ, s. 15.

³³⁷ TAMTÉŽ, s. 18–19.

³³⁸ Ludmila Tesařová (1857–1936), prozaička, autorka knih pro děti, průkopnice loutkoherectví a moderní pedagogiky, starostka Spolku pražských učitelek, redaktorka přílohy *Časopisu českých učitelek*, která vycházela pod názvem *Škola mateřská*, dcera pedagoga Františka Tesaře.

pěkné a čisté vesnice, statky s možností nákupu potravin či hostinec, kam by se slečny učitelky mohly chodit stravovat, a hlavně žánr „Pražáci“.³³⁹ Idylická představa o onom pěkném venkovském stavení však často vzala zaslé.³⁴⁰

Vítaným pomocníkem v řadě otázek ohledně cestování se stalo učitelkám jejich periodikum *Časopis učitelek*.³⁴¹ Podobně jako v jiných časopisech určených ženám se zde mohly dočíst o cestách svých kolegyně a poučit se z jejich chyb či se nechat inspirovat.³⁴² *Časopis učitelek* však přichází s možností ušitou doslova na míru svým čtenářkám. Mohly zde například najít v inzertní rubrice spolucestovatelku,³⁴³ vhodný letní byt na nadcházející prázdniny³⁴⁴ nebo doporučení laciného a příjemného ubytování v zahraničí.³⁴⁵ Také zde byly zveřejňovány nabídky celých skupin učitelek, které pořádaly prázdninové výlety. Především první z uvedených inzerátů lze dle našeho výzkumu najít pouze v tomto ženském periodiku a měl své opodstatnění. Blíží se prázdninový čas vedl některé z učitelek, které nenalezly družku na cesty na svém ústavu, k podání onoho inzerátu. Inspiraci vedoucí ke vzniku této rubriky je možné hledat na stránkách *Časopisu českých turistů*,³⁴⁶ kde členové klubu také občas zveřejňovali inzeráty tohoto druhu, v porovnání s jejich četností v *Časopisu učitelek* je jich však mnohem méně. Důvod je jasný a již zde byl mnohokrát zmíněn. Osamělá putující žena v Čechách zatím dle mravního měšťanského kodexu spíše znepokojovala. Zcela pohoršujícím se pak jevil pohled na osamělou turistku s pohledným horolezcem ještě v roce 1899 českému alpinistovi Lindnerovi: „*Krátce po nás přibyli k chýši [...] mladá, sličná dáma a vůdce – rovněž mladý a sličný [...]. Rád bych zvěděl, proč cestuje sama a proč si vybrala tak hezkého průvodčího, potlačil jsem však svou zvědavost energickým povzdechem.*“³⁴⁷ Dvě a více cestujících žen naopak podobnou pohoršující podívanou během druhé poloviny

³³⁹ TESAŘOVÁ, L. Příhody z prázdnin. In *Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900*. Praha 1900, s. 109.

³⁴⁰ „*Povozy naše zahýbají mezi nejbídnější chalupy do úzké uličky. [...] Světnice, vlastně světnička, do níž jsme vkročily, byla, obrazně řečeno jako dlaň, jenže jako přecpaná dlaň, na níž my, právě přichozí, jsme byly přebytečny. [...] Okno jedno, asi metr vysoké, poskytovalo nám vábnou vyhlídku do uličky na hnuj. [...] V protější stěně zamřížované okénko asi čtvereční stopu velké, to vedlo do zahrady, asi tak velké, co by se v ní kráva otočila, tam bujelo bejlí a jeden usýchající strom tam žaloval svou bídu k nebesům. ... Ba věru, umřela nám naše krásná illuse!*“ TAMTEŽ, s. 110–111.

³⁴¹ *Časopis učitelek*. Měsíčník pro učitelky všech kategorií a vychovatelky vůbec začal vycházet 15. července 1885 v Praze jedenkrát za měsíc pod vedením Bedřicha Stýbla. Od počátku roku 1886 se vedení ujala Emilie Schmutzerová. V následujícím roce přibyla příloha *Škola ženských ručních prací* a od roku 1888 příloha *Škola mateřská* v redakci Marie Skuherské. Od 1. července 1889 byl časopis doplněn o přílohu *Rozhledy pro lidumilství*. V lednu 1894 vychází znovu s podtitulem *Čtrnáctidenník pro učitelky, pěstounky a vychovatelky vůbec*, nejprve dvakrát měsíčně, ale od počátku 1896 už jen jedenkrát měsíčně.

³⁴² *Časopis učitelek*, 2(11)/1896, č. 5, s. 50–55.

³⁴³ Srov. *Časopis učitelek*, 3(12)/1897, č. 6, s. 71; *Časopis učitelek*, 1/1894, č. 12, s. 171; *Časopis učitelek*, 2(11)/1896, č. 14, s. 164 aj.

³⁴⁴ *Časopis učitelek*, 2(11)/1896, č. 11, s. 132; *Časopis učitelek*, 6(16)/1900, č. 4, s. 41 aj.

³⁴⁵ Srov. *Časopis učitelek*, 1(10)/1894, č. 12, s. 140.

³⁴⁶ *Časopis turistů*, 12/1899, č. 4, s. 119.

19. století již vyvolávat přestávaly. Přesto se našly výjimky, a tak se Ludmila Tesařová po svém nezáviděníhodném pobytu na venkově dozvěděla, že jejich bytná Vrčilka o nich po jejich odchodu rozšiřovala ve vsi pomluvy, „že prý beztoho jedna z nich byla převléknutý mužský za ženskou.“³⁴⁸

V *Časopise učitelek* také nalezneme zmínku o vzniku útulku pro učitelky v Lichtenthalu, aby v něm „o prázdninách nalezly zotavení“.³⁴⁹ Na podobnou instituci si však české kantorky musely ještě několik let počkat, neboť teprve na počátku 20. století byla zakoupena z prostředků Zemské ústřední jednoty učitelek vila v Opatii a zřízen v ní Penzionát českých učitelek „Vila Milena“, kam se v roce 1912 vydaly české učitelky poprvé.³⁵⁰

5.2.2.4 Cestování organizované spolky a školami

V následující kapitole se budeme zabývat cestováním žen, které bylo organizováno spolky a školami. Vyjdeme přitom z příkladu Amerického klubu dam, Gymnázia Minerva a Klubu českých turistů. Problém se zapojením žen do jakýchkoli sportovních aktivit, mezi které můžeme počítat i turistiku, souvisel s obrazem slabé ženy. Tedy s představou, která zde byla fakticky budována v důsledku nevhodné módy, špatné výživy, nedostatečné lékařské péče a celkově nezdravého životního stylu a na druhé straně kvůli tehdejší úrovni lékařské péče, která považovala jakékoli tělesné aktivity pro ženy za nevhodné.

Prolomení těchto zpátečnických názorů probíhalo zvolna. Hlavním zdrojem pohybu žen bylo korzování po městě a procházky do blízkého okolí. Nermalou měrou se na změně postoje k ženskému pohybu podílela skutečnost, že díky cvičení měly dívky zdravější vzhled a lepší držení těla, které mohly uplatnit na „sňatkovém trhu.“ Zaznívaly však i hlasy, že pohyb zbaví dívky přirozeného půvabu, učiní z nich mužatky a je nebezpečný pro budoucí mateřství. U zrodu ženského tělocviku stál vznik Sokola v roce 1862. Jeho zakladatel Jindřich Fügner³⁵¹ nechtěl zaostávat za německou konkurencí, a tak v roce 1863 začala cvičit v Sokole nejprve děvčata do patnácti let a po odborném vyškolení cvičitelek, mezi které patřila i Klemeňa

³⁴⁷ PECL, M. Konstrukce sportu jako maskulinní domény: příklad alpinismu. In PETRASOVÁ, T., MICHALÍKOVÁ, P. (eds.) *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 26.–28. února 2009*. Praha 2010, s. 152.

³⁴⁸ TESAŘOVÁ, L. Příhody z prázdnin. In *Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900*. Praha 1900, s. 111.

³⁴⁹ *Časopis učitelek*, 1890, č. 8 a 9, s. 31.

³⁵⁰ LENDEROVÁ, M., KOPIČKOVÁ, B., BUREŠOVÁ, J., MAUR, E. (eds.) *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, s. 431.

³⁵¹ Jindřich Fügner (1822–1865), zakladatel spolku Sokol.

Hanušová,³⁵² mohly pod jejich dohledem vykonávat cvičení i starší dívky.³⁵³ V roce 1869 byl založen Tělocvičný spolek paní a dívek pražských, který mimo samotného cvičení plnil také výchovnou funkci, protože připravoval budoucí učitelky tělesné výchovy na školách. Jeho kurzy mohly také navštěvovat bezplatně první dívky Gymnázia Minerva.³⁵⁴ Od roku 1871 vyhověla městská rada žádosti o povolení ženského tělocviku na obecních školách od čtvrté třídy, nepovinným předmětem byla tělovýchova na Vyšší dívčí městské škole a od roku 1873 se objevila v osnovách na dvou učitelských ústavech – ve státním u sv. Anny a soukromém řízeném kongregací školských sester.³⁵⁵

Následující řádky mají ukázat na fakt, že také turistika se mezi ženami těšila velké oblibě. Některé se spokojily s výlety za památnými místy, jiné, odvážnější vyrazily například do hor. Mezi první můžeme řadit členky Amerického klubu dam. U zrodu klubu stály Náprstkovy přednášky z let 1862–1863, ve kterých Vojta Náprstek³⁵⁶ mluvil o přístrojích ulehčujících práci v zahraničních domácnostech, o ženském vzdělání a zaměstnání či o dobročinných a vzdělávacích ústavech v Evropě. Byl zastáncem názoru, že „*je třeba ukončit jednostrannou dívčí výchovu, umožnit ženám samostatnou existenci, protože dle statistických čísel není možno, aby mohla každá ženská vstoupiti do manželství.*“³⁵⁷ V lednu 1865 se pak Náprstek obrátil na Karolinu Světlou, zda by nesezvala do jeho salonu U Halánků dámy usilující o vzdělání. Dne 15. ledna tu Karolina Světlá zahájila činnost spolku. Členky neplatily žádné příspěvky, neexistovaly zde žádné funkce mimo funkce protektora, kterou zastával Vojta Náprstek. Akcí se mohly účastnit výlučně ženy, výjimkou byli Vojta Náprstek, Jan Evangelista Purkyně či muži v roli přednášejících. Jednalo se o spolek elitní, což bylo dáno tím, že jeho členkami se mohly stát dívky od šestnácti let a musely být doporučeny jedinou členkou klubu.³⁵⁸ Fungoval tedy na principu, který poznal Vojta Náprstek během

³⁵² Klemeňa Hanušová (1845–1918), cvičitelka v Tělocvičném spolku paní a dívek pražských, organizátorka ženského sokolského hnutí, publicistka, autorka metodik tělocviku.

³⁵³ SWIERCZEKOVÁ, L. „Chceme u žen něžnost ducha, něžnost v zjevu, ale chceme u nich viděti také silného ducha a zdravé tělo“ aneb Žena sportovkyně po roce 1850 do vzniku Československa. In VOJÁČEK, M. *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. Poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádána ve dnech 23.–24. 11. 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007, s. 244–245.

³⁵⁴ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 101.

³⁵⁵ TAMTĚŽ, s. 97–99.

³⁵⁶ Vojta Náprstek (1826–1894), mecenáš, národopisec a bojovník pokrokového hnutí v řadě společenských oblastí, mimo jiné v ženské otázce.

³⁵⁷ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 79–80.

³⁵⁸ TAMTĚŽ, s. 82.

svého pobytu v Americe.³⁵⁹ Dle stanov byl soukromou společností pražských dam, „*kteřé se snaží v kruhu svém soukromém rozšiřovati užitečné vědomosti a spolu povzbuzovati a pěstovati účely dobročinné*“.³⁶⁰

Nás bude zajímat především první funkce klubu, v jejímž rámci byly podnikány naučné vycházky a výlety. Zatímco v případě vycházek lze sledovat pokles zájmu, neboť v roce 1885 a 1888 se jich uskutečnilo jen pět, zájem o výlety měl vzestupnou tendenci. V roce 1873 se konalo celkem 21 výletů. Následovalo snížení počtu výletů ročně asi na polovinu a tento trend se udržel až do roku 1883, kdy byly podniknuty poslední dva výlety do Chuchle, která se těšila velké oblibě u výletuchtivých Pražanů oné doby.³⁶¹ Co se týče cílových destinací, můžeme konstatovat, že nejčastěji se jednalo o hrady (např. Karlštejn, Křivoklát, Tetín, Okoř, Žebrák, Točnick, Zvíkov), zámky (např. Veltrusy, Konopiště, Šternberk, Orlík), významná česká města (např. Kutná Hora, Mělník, Kladno, Lysá – Stará Boleslav – Brandýs, Karlovy Vary, Příbram, Jičín) a místa v okolí Prahy (např. Chuchle, Roztoky, Štěchovice, Kutná Hora, Sv. Ivan, Všenory, Mělník, Černošice, Řepy, Pardubice–Chrudim–Lipnice, Kladno, Radotín, Kunratice, Mnichovice, Dobřichovice, Beroun, Hodkovičky, Hudlice, Liboc, Dolní Beřkovice, Lobkovice, Vysočany, Dáblice, Prosek, Davle, Roudnice–Říp) či o návštěvu přírodní památky (např. Prachovské skály, sázavské údolí).³⁶²

Obrázek o průběhu takového výletu si můžeme udělat díky dobovému tisku, kde se objevila zpráva o výletu do Liběchova, na Mělník a Kokořín ve dnech 15. a 16. srpna 1865. Dámy se sešly v osm hodin na nádraží, v deset hodin již byly v Beřkovicích. Poté je přívoz dopravil do Liběchova, kde je místní farář Čermák provedl zámekem i parkem. Po vydatném obědě se dámy vydaly v povozech do Mělníka. Ve městě je uvítali zastupitelé a členové místních spolků. Ke krátkému zotavení jim mělnické ženy poskytly své byty. Po odpočinku následovala prohlídka místního kostela, průmyslového muzea, zámku, radnice, tělocvičny apod. Přívoz je pak dovezl do Hořín, zde byly opět očekávány členy Sokola a za hudby pokračovaly v návštěvě zámeckého parku, kde se společnost „zdržela v odpočinku“ až do osmé hodiny večer. Návrat zpět do Mělníka měl vskutku velkolepý charakter: „*Při střelbě*

³⁵⁹ ZÁRASOVÁ, A. *České ženy ve Spojených státech amerických. Vliv doby a prostředí na rodinný a společenský život českých žen, žijících v USA v období od 2. poloviny 19. století do 20. let 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1997, s. 57–73.

³⁶⁰ BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 82.

³⁶¹ ŽIŽKOVÁ, R. Výlety Pražanů na přelomu 19. a 20. století. *Cestovní včera a dnes*, 1/2004, s. 16–21.

³⁶² Srov. BAHENSKÁ, M. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005, s. 91. Srov. SECKÁ, M. *Americký klub dam. K příležitosti 140. výročí založení*. Praha 2005, s. 11–18.

*z hmoždířů a osvětlení parku a návrší bengálským ohněm, vstoupili jsme na ohromnou loď, ozdobenou chvojím a praporci, Sokolové rozestoupili se v malebná skupení s rozžatými lampiony a hudba hrála.*³⁶³ Ženy se po této nevídané podívané během cesty posilnily v hostinci U Rožně a Sofie Podlipská předala při této příležitosti do školní knihovny sbírku knih. Nocovalo se u hostitelek z řad místních žen. Druhý den již v šest ráno na povozech pokračovaly výletnice na Kokořín. Cestou se měly možnost kochat místní krajinou, která byla dle nich *„velmi pěkná, vína a chmele hlavně se zde pěstuje [...], zde ohromné ty pískové balvany [...], mír lesních houštin neb klokotavý potok [...]. Nemusíme věru záviděti Švýcarsku.*³⁶⁴ V devět hodin klub dospěl k cíli. *„Jak záduchově zhlíží do krajiny tento velikán, velebný to svědek bývalé slávy české, později jejího utrpení a bídy.*³⁶⁵ Vystoupily k hradu zalesněnou krajinou a vyslechly si přednášku o jeho historii. Kolem poledne dámy sestoupily do údolí, kde poobědvaly s místními obyvateli, kteří je přišli přivítat. Zpáteční cestě patřilo ještě zastavení v libochovickém lese, kde zhlédly sochy Václava Levého.³⁶⁶ Již v oné době si však mohly spanilé návštěvnice jen povzdechnout nad neutěšeným stavem pískovcových soch: *„Jsou tato díla všanc dána vandalismu surovců. Sochy i obrazy jsou otlučeny a bolno dívati se na skutky tupé nevědomosti.*³⁶⁷ V blízkých Bečkovících výletnice opět poobědvaly a vlakem se ubíraly *„k zlaté matičce Praze“.*³⁶⁸ Jak je patrné, výlety pořádané Americkým klubem dam poskytovaly svým členkám možnost odreagování se, vzdělání a zároveň řada z nich také byla spojena s dobročinnou akcí.

„Příležitost jak k šíření vědomostí mimo školu, tak utužení těla po rozumu“ dle nařízení ministerstva kultu a vyučování č. 15.097 z 15. září 1890 poskytovalo svým žákám také Gymnázium Minerva.³⁶⁹ Péče o tělesný vývoj dívek byla zajištěna nejen prostřednictvím bezplatného vstupu na kurzy Tělocvičného spolku paní a dívek pražských,³⁷⁰ ale dívky měly také levnější lístky na kluziště a do místních lázní.³⁷¹ Žačky podnikaly vycházky poučné a za zábavou a k zotavení.³⁷² K prvním z nich, které však nejsou zcela předmětem této práce, patřily návštěvy výstav, muzeí, univerzitních kabinetů, pražských památek a továren. V rámci vycházek za zábavou a zotavením pak byly podniknuty výlety na Závist a do Krčského lesa

³⁶³ Archiv Náprstkova muzea, Scraps-books, Americký klub dam, č. 27, s. 206.

³⁶⁴ TAMTÉŽ.

³⁶⁵ TAMTÉŽ.

³⁶⁶ Václav Levý (1820–1870) – český sochař, zakladatel moderního českého sochařství, učitel sochaře Josefa Myslbeka.

³⁶⁷ Archiv Náprstkova muzea, Scraps-books Americký klub dam, č. 27, s. 207.

³⁶⁸ TAMTÉŽ, s. 207.

³⁶⁹ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minervy v Praze, 1895, s. 34.

³⁷⁰ Pozn. č. 354.

³⁷¹ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1891, s. 11.

³⁷² Albína Honzáková publikovala článek *Turistika na Minervě*, který je však momentálně nezvěstný.

v prvním školním roce.³⁷³ Následujícího roku to byla botanická procházka do Chuchle a na Karlštejn.³⁷⁴ Větší představu pak máme o průběhu výletů o rok později, kdy žáčky putovaly do Divoké Šárky za účelem sběru drobného živočišstva a na sklonku roku se vydaly do Všenor. Z Prahy vyrazily parníkem. Na tuto cestu po Vltavě získalo gymnázium od ředitelstva paroplavby lístky za sníženou cenu. Dále již musely jít dívky „po svých“. Na místě byl žačkám propůjčen sál, kde probíhal program, „*jenž vedle poučení obsahoval i zábavné přednášky, deklamace, pak sólové zpěvy a dvojzpěvy žaček, z nichž jedna též velmi dovedně koncertovala na housle.*“³⁷⁵ Výlet měl zřejmě úspěch, a proto byl v roce 1894 opakován.³⁷⁶ Již v roce 1895 však ústav uspořádal výlet do jiných míst, a to do Roztok. Cestou dívky navštívily Felklovu továrnu na glóby a Levý Hradec. Úlevy na cestovním vlakem ústav využil při botanickém výletě do lesů mezi Radotínem a Kosoří.³⁷⁷ V roce 1896 neměl ústav štěstí na počasí během celodenního výletu do Štěchovic a k Svatojánským proudům.³⁷⁸ Cílem žaček v roce 1897 se stal hrad Karlštejn.³⁷⁹ Ve zbývajících třech letech byl program již velmi podobný předchozím. V roce 1888 poctily svou návštěvou opět Dobřichovice a Všenory³⁸⁰ a v roce 1899 žáčky vykonaly zábavné vycházky na Levý Hradec, do Felklovy továrny, na Karlštejn a k sv. Ivanu.³⁸¹ Na přelomu května a června roku 1900 vyrazily do Divoké Šárky, Kunratic, Dobřichovic, Všenor, Skalky a do Řevnic.³⁸²

Velkou cestovatelkou se později stala bývalá studentka Gymnázia Minerva Albína Honzáková.³⁸³ Ve svých vzpomínkách popsala příhodu z výletu do Krkonoš, který podnikla ona a sestry Anna a Marie s profesorem Machem a jeho chotí: „*Všude plno květů, kořenný silný vzduch nám vléval sílu a radost do žil. Slunce žhlo, váł vítr a byly široké daleké rozhledy. Bože, ten svět je krásný, žasly jsme. Mach latinář, a tak botanizovala jen Aninka. Opodál za námi šla skupinka studentů. Také sbírali byliny a blížili se k nám. Smekli uctivě klobouky, představili se, a smí-li s námi. Profesor dal dovolení. Chlapci vyprávěli možné a nemožné příhody ze školy, smáli jsme se dohromady všemu. Tu se Aninka zastavila nad modrým květem ,Opravdu nevím, co to je,‘ povídá zamyšleně. Přiskočil ten nejstarší, nasadil si cvikr a se vší vážností povídá: ,Slečno, znám jen latinský název. Je to oratio obliqua.*“

³⁷³ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1891, s. 11.

³⁷⁴ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1892, s. 15.

³⁷⁵ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1893, s. 19–20.

³⁷⁶ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1894, s. 22.

³⁷⁷ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1895, s. 34.

³⁷⁸ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1896, s. 55.

³⁷⁹ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1897, s. 32.

³⁸⁰ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1897, s. 28.

³⁸¹ Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1899, s. 25.

³⁸² Výroční zpráva soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze, 1900, s. 38.

³⁸³ Albína Honzáková (1877–1973), pedagožka, publicistka a historička.

Aninka i Mach se rozesmáli. ,To se vám povedlo, pane kolego, ‘ poklepal profesor studenta na rameno. ,Oratio obliqua je termín z latinské gramatiky, pane studente,‘ vysvětluje Aninka. Chlapec přímo ostrnul, jak to, že toto děvče zná latinu. ‘³⁸⁴

Naše poslední zastavení bude patřit Klubu českých turistů.³⁸⁵ Vstupem do tohoto spolku se ocitáme ve zcela odlišném, mužském světě, ačkoli členství v klubu nebylo ženám zapovězeno.³⁸⁶ Lze přepokládat, že v této skupině převažoval stále výše zmíněný obraz slabé ženy, která nemůže podávat stejné výkony jako muž. Martin Pelc ve své monografii *Umění putovat*³⁸⁷ podrobil genderovému průzkumu německé turistické spolky v českých zemích a došel k závěru, že ženy byly z německých turistických spolků neformálně vyloučeny na základě sociálních a kulturních mechanismů.³⁸⁸ V následující části se pokusíme o komparaci výsledků jeho výzkumu se situací v Klubu českých turistů na základě studia *Časopisu turistů*³⁸⁹ a výročních zpráv klubu.³⁹⁰

Studium výše zmíněného periodika je skutečně výmluvným svědectvím, že ženy sice členkami klubu byly, ale pro jejich rozhodnutí věnovat se turistice na ně bylo pohlíženo jako na zvláštnost, jak o tom svědčí jejich označení v textu „*spanilé a statečné účastnice*“³⁹¹ či zápisy o účasti na jednotlivých výletech, ve kterých je přítomnost žen většinou zdůrazněna: „*2. února [1895 – pozn. aut.] právě po velkém sněžení a vánici vypravilo se 11 účastníků (mezi nimi jedna dáma) za silného mrazu z Řevnic na Skalku*“³⁹² či „*Klubový výlet pořádaný o letnicích ve dnech 2.–3. června t. r. [1895 – pozn. aut.] do Jičína, Lomnice a Turnova za účastenství 26 členů, mezi nimiž bylo několik dam.*“³⁹³ Nelze však tvrdit, že účast na společných výletech vedla v KČT ke stísněné atmosféře, jak o tom svědčí pánové z jiných klubů, například cyklistického: „*Dříve poskytovaly naše výlety každému účastníku obrovskou zábavu. Muži mohli jeti tak rychle a nemuseli se starati o ,věčné ženské‘ a unikli na čas přísným zákonům společenské etiketty. Pozorujme však výlet, jehož se účastní páni a dámy. Každý musí své tempo řídit dle rychlosti pomalých dam. Pravidla etiketty musí být přísně*

³⁸⁴ LA PNP, fond Albína Honzáková, osobní fond, Paměti Albíny Honzákové, kart. 7, s. 3.

³⁸⁵ Klub českých turistů byl spolek založený v roce 1888. Jeho funkcí bylo dle stanov „*pěstování a podporování cestování a zejména pečování o návštěvu hor a krajin českých*“. HORALÍKOVÁ, K. Turistický život na území Československa před rokem 1918. *Cestování včera a dnes*, 1/2004, č. 2, s. 28.

³⁸⁶ Srov. Stanovy KČT. *Časopis turistů*, 8/1895, č. 12.

³⁸⁷ PELC, M. *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010, s. 171–180.

³⁸⁸ TAMTÉŽ, s. 175.

³⁸⁹ *Časopis turistů* vycházel jako periodikum Klubu českých turistů od roku 1888. Citován dále jako ČT.

³⁹⁰ Autorka vycházela z dochovaných výročních zpráv klubu, které jsou uloženy v Archivu ODTVS. Sbíрка však není kompletní, pro námi studované období chybí rok 1889, a období let 1897–1899.

³⁹¹ ČT, 7/1894, č. 8, s. 268.

³⁹² ČT, 8/1895, č. 1, s. 75.

³⁹³ ČT, 8/1895, č. 7, s. 179.

*dodržována. Požitku kouření možno se jen částečně a výjimečně věnovati.*³⁹⁴ Je jisté, že účast druhého pohlaví přinášela do oněch akcí další rozměr, například řadu humorných situací. Dne 26. ledna 1896 organizoval KČT výlet na Skalku: „*Většina účastníků viděla toho potřebu, udržovati dobrou náladu vzájemným se bombardováním sněhovými koulemi. Aspoň se tak na zlobu povětrí trochu zapomnělo. Roztávající sníh se stal snadno zpracovatelným nábojem pro malou i velkou hrubou střelbu, kteráž brzy zahájena byla na celé čáře. Proti kohortě dam, zabravši výtečnou pozici podniknutý útok byl vítězně odražen. Šturmující tlupa mládenců se pak sice mimo boj stojícím dokázati snažila, že svůj neslavný ústup provedla z pouhé galantnosti. Tomu však bylo málo věřeno...*“³⁹⁵ Během výletu do Babic a Řičan v témže roce se stala jiná příhoda: „*Klamavě jako ti skřivánci sobě též vede švitořivý junák mezi námi, který všecky spanilé účastnice výletu bez výjimky podělil kyticzkami vonných fialek, při tom se zaklínaje, že je natrhal cestou. Zcela přirozeno, že dámy ihned se rozlétly po fialkách, pohříchu ovšem bez výsledku, neboť se ukázalo, že nikoli na ladných březích hrčivého potoka rokytského, nýbrž ve známém krámě paláce v Praze to bylo, kde sobě galantní turista fialek – natrhal.*“³⁹⁶ Martin Pelc uvádí, že v rámci německých spolků existovala praxe budování „*túr vhodných i pro ženy*“.³⁹⁷ Tedy ona praxe ochránit ženy, aby nedošlo k přepětí jejich slabých sil (biologická diskriminace). Také v KČT se setkáme s tímto trendem, například v publikaci *505 polodenních výletů z Prahy Dr. Viléma Kurze*³⁹⁸ se dočteme: „*Aby každý, kdo by této knížky užiti mínil, mohl nabýti jasného obrazu o námaze, které dotýčný výlet vyžaduje, udán jest dopodrobna volný čas zbývající na pochod, zároveň délka navrženého pochodu v kilometrech, a konečně náš o tom úsudek, jakého stupně tu jest namáhání pochodové. Rozeznáváme tři takové stupně: I. velmi pohodlný výlet i pro dámy, II. mírný výlet pro pány, III. namáhavý výlet pro dobré chodce.*“³⁹⁹ Za pohodlný polodenní pěší výlet pro dámy byl podle průvodce považován výlet do deseti kilometrů.⁴⁰⁰ Společenskou a kulturní diskriminaci spatřuje Pelc v nevhodnosti osamělého putování žen,⁴⁰¹ jak to stanovoval mravní kodex měšťanských vrstev.⁴⁰²

³⁹⁴ Schůtová, J. Počátky ženského sportu v Čechách, In: *Tělesná výchova a sport žen v českých zemích a dalších středoevropských zemích. Vznik a vývoj do druhé světové války. Turnen und Sport der Frauen in den böhmischen und anderen mitteleuropäischen Ländern*, Ed. Schůtová, J.-Waic, M, Praha 2003, s.55.

³⁹⁵ ČT, 9/1896, č. 3, s. 50–51.

³⁹⁶ ČT, 9/1896, č. 7, s. 118.

³⁹⁷ PELC, M. *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010, s. 173.

³⁹⁸ Vilém Kurz (1847–1902), autor turistických příruček.

³⁹⁹ Archiv ODTVS, Sbírka Turistika, KČST/KČT – tisky, kart. č. 3, inv. č. 106, s. 1.

⁴⁰⁰ TAMTÉŽ, s. 2.

⁴⁰¹ Srov. kapitola Učitelky – první turistky.

⁴⁰² PELC, M. *Umění putovat*. Brno 2010, s. 176.

Ve prospěch onoho trendu neformální diskriminace žen mluví také procentuální zastoupení žen v turistickém spolku,⁴⁰³ které v KČT činilo dvě procenta.⁴⁰⁴ Zajímavý je také výzkum členek KČT z hlediska jejich společenského a profesního zařazení.⁴⁰⁵ Členkami byly stejně jako v případě německých turistických spolků v Čechách byly příslušnice měšťanských a středních vrstev (především manželky členů, ale také vdovy). Mimo těchto žen v domácnosti mezi profesemi tvořily polovinu učitelky a tzv. soukromnice (majitelky domů, pozemků apod.).⁴⁰⁶

Poslední kritérium, které nám osvětlí pozici žen v tomto spolku, je jejich uplatnění v něm. V námi studovaném období nenalezneme žádnou členku KČT, podobně jako tomu bylo u německých turistických spolků, která by zastávala nějakou funkci v rámci klubu.⁴⁰⁷ Také jejich příspěvková činnost do spolkového periodika je zanedbatelná. První článek pochází z roku 1890 od Marie Škorpilové,⁴⁰⁸ pojednává v něm o výletě do Kuksu.⁴⁰⁹ V roce 1899 publikovala v časopise článek o Moravském Švýcarsku Karla Bufková-Wanklová.⁴¹⁰

Nejen finanční kritérium jistě sehrálo svou roli v účasti žen na druhém výletu KČT do Dalmácie, Černé Hory a do Bosny a Hercegoviny na jaře 1899. Tato oficiální akce opět vypovídá o skutečnosti, že opravdovými reprezentanty klubu navenek byli muži. Mezi 58 účastníky výletu nalezneme pouze 15 žen a z nich 11 jelo se svým manželem či otcem. Jedna ze zbývajících byla vdova po sládkovi a majiteli velkostatku a dvě byly manželkami významných úředníků.⁴¹¹ Ostatně inzerát na tuto akci zněl jasně: „*Druhý jarní výlet Klubu*

⁴⁰³ Dle Martina Pelce dosáhl procentuální podíl žen před rokem 1914 v německých turistických spolcích dvou až sedmi procent, přičemž nejtypičtější byla spodní hranice procentuálního podílu. PELC, M. *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010, s. 176.

⁴⁰⁴ Výroční zprávy klubu českých turistů za správní rok 1888, s. 14–20; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1890, s. 24–27; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1891, s. 24–44; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1892, s. 25–50; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1893, s. 28–50; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1894, s. 32–59; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1895, seznam členů, s. 1–34; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1896, seznam členů, s. 1–41.

⁴⁰⁵ PELC, M. *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010, s. 178–179.

⁴⁰⁶ Výroční zpráva klubu českých turistů za správní rok 1888, s. 14–20; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1890, s. 24–27; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1891, s. 24–44; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1892, s. 25–50; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1893, s. 28–50; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1894, s. 32–59; Výroční zpráva Klubu českých turistů za správní rok 1895, seznam členů, s. 1–34; Výroční zpráva za správní rok 1896, seznam členů, s. 1–41.

⁴⁰⁷ PELC, M. *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010, s. 180.

⁴⁰⁸ Marie Škorpilová – snad byla spřízněna s Františkem Bohumilem Škorpilem (1866–1943), autorem atlasů pro měšťanské školy.

⁴⁰⁹ Tento ročník neměla autorka k dispozici a údaje získala z *Ukazatele k 30 ročníkům Časopisu turistů (1888–1918)*. Sestavil L. Malý, Praha 1918, s. 14.

⁴¹⁰ ČT, 11/1899, č. 5, s. 146–149. Karla Bufková-Wanklová (1855–?; poprvé provdaná Absolonová), dcera ředitele vlastivědného muzea v Olomouci JUDr. Jindřicha Wankla, zabývala se národopisem a slovanskou archeologií.

⁴¹¹ ČT, 11/1899, č. 7, s. 230–232.

českých turistů do Dalmacie, na Černou Horu, do Hercegoviny a Bosny proběhne od 3.–22. května 1899 pro své členy a jich dámy.⁴¹²

Na základě této komparace můžeme dojít k závěru, že postavení žen v českém a v německých turistických spolcích bylo totožné. Ženy sice měly vstup do spolků povolen, ale vlivem oné biologické a kulturně-společenské diskriminace byla jejich účast v námi zkoumaném období minimální. Z čehož vyplývá, že žena turistka nebyla ještě ve společnosti zcela samozřejmostí.

5.2.3 Cestování spojené s profesí

5.2.3.1 Cesty spisovatelů, národopisných pracovníků, filantropů, pedagogů a umělců

Cestování s sebou přináší i inspiraci pro řadu tvůrčích povolání. Sofie Podlipská si během cest shledávala „látky pestré a vydatné k popisům, k obrazům, k potravě obraznosti.“⁴¹³ Tzv. „sběrné“ cesty podnikaly průkopnice národopisu. Filantropky pak věnovaly pozornost místním dobročinným organizacím. Některé ženy zkrátka nedokázaly tzv. nechat práci doma, ačkoli jejich cesta byla primárně určena k zotavení. Uvedme asi tu nejznámější, Marii Riegrovou-Palackou.⁴¹⁴

Znamé rčení z konce 18. století jasně vystihuje, co se často stávalo překážkou v podniknutí oné cesty za inspirací: „Peníze a čas jsou nejdůležitějšími rekvizitami na cestu. Bez prvního nelze nastoupit, bez druhého ukončit.“⁴¹⁵ Času jistě nebylo nazbyt, uvědomíme-li si, že mimo svou profesi se musely tyto ženy často starat o rodinu a domácnost. Peníze na náklady spojené s cestou bylo také nutné někde ušetřit, od roku 1862 se však ženám nabízela

⁴¹² ČT, 11/1899, č. 6, s. 123.

⁴¹³ HEIDENREICOVÁ-HOLEČKOVÁ, J. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940, s. 105.

⁴¹⁴ „Touha její seznati z vlastního názoru lidumilství francouzské splnila se teprve z jara 1867, když s otcem a chotěm svým zajela na světovou výstavu pařížskou. Mezi tím, kdy Palacký a Rieger prohlíželi výstavu a konali návštěvy politické, ona buď putovala po Paříži, aneb na výstavě prohlížela oddělení škol dívčích, zejména průmyslových, zprávy o filantropii francouzské a světové – soustředěné v oddělení zvláštním. „Tatínek a dědeček,“ tak psala mně z Paříže, mnoho chodí pospolu, já zase sama pro sebe. Vůbec nestarám se zde než o návštěvu ústavů a škol dívčích.“ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Marie Riegrová rodem Palacká: život a její skutky*. Praha 1891, s. 60.

⁴¹⁵ HLAVÁČKA, M. Všední den na středoevropských cestách 1750–1850. Der Alltag auf den mitteleuropäischen Wegen und Straßen 1750–1850. In L. Bobková - M. Neudertová (edd), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.-8. září 1994 v Ústí nad Labem, Acta universitatis Purkynianae, Philologica et historica, studia historica 11*. Ústí nad Labem, 1997, s. 340.

ještě jedna možnost, jak získat potřebné prostředky na cestování spojené s jejich veřejnou činností, poskytoval ji Svatobor.⁴¹⁶

Svatobor byl podpůrným spolkem, který byl založen z iniciativy Františka Palackého v roce 1862.⁴¹⁷ Činnost spolku vycházela ze spolkového hesla „Pomáhej – osvěcuj – pracuj!“ a spočívala ve třech oblastech podpor: podporování nadějných spisovatelů v jejich literární tvorbě (literární ceny, studijní a cestovní stipendia), podporování spisovatelů existenčně, pomoc jejich rodinám v hmotných těžkostech (pohřeb, výdaje na bydlení, pobyt na venkově ap.) a poctění zemřelých pomníky a náhrobky nebo vydáváním jejich životopisných medailonů a děl. Finance spolek získával z členských příspěvků, darů, odkazů a sbírek, z pořádání koncertů, divadelních představení a výstav. Spolek neměl vlastní jednací místnost, a proto se jeho schůze konaly v Měšťanské besedě, později v Muzeu království českého a výroční valné hromady na Staroměstské radnici. Svatobor byl řízen ředitelstvem (předseda, místopředseda, jednatel, pokladník, účetní a 12 výborů), jehož členové byli voleni vždy na tři roky, podmínkou byla pětiletá praxe ve spolku a spodní věková hranice 40 let. Prvním předsedou byl František Palacký, místopředsedou František Ladislav Rieger a jednatelem Václav Zelený.⁴¹⁸ Rieger se stal předsedou po Palackém v roce 1875 a byl jím až do roku 1903. Dohlížecí funkci nad hospodařením Svatoboru měla tříčlenná dozorčí komise. Valný sbor volil ředitelstvo, projednával a přijímal výroční zprávu, určoval výši základního jmění, posuzoval finanční vydání spolku a volil nové členy. Členové Svatoboru se dělili do tří kategorií: na členy zakládající, kteří složili značný finanční dar, a členy přispívající, platící ročně 10 zlatých. Členy skutečnými pak byli literáti činní i na odpočinku, kteří byli české národnosti. Jako první ženu v této skupině nalezneme Elišku Krásnohorskou, ale teprve v roce 1887.⁴¹⁹ Následovala ji dcera předsedy Svatoboru Marie Červinková-Riegrová v roce 1889,⁴²⁰ na počátku devadesátých let přibyla ještě Karolina Světlá⁴²¹ a její sestra Sofie Podlipská.⁴²²

⁴¹⁶ Spisovatelkou, která ještě nemohla využít této možnosti podpory, byla Božena Němcová, která zemřela 21. ledna 1862. Tedy v roce založení Svatoboru. Cestovala například za svým manželem Josefem v letech 1851, 1852 a 1853 do Uher. Svou samostatnou cestu přes Vídeň, Bratislavu, Bánskou Štiavnicu, Sliač, Bánskou Bystrici, Brezno, Hornou Lehotu, Velkou Revúci a Chýžň podnikla v roce 1855. Během těchto cest se intenzivně zajímala o slovenský lidový svět, jak o tom svědčí její díla *Obrazy ze života Slováků* a *Obrazy ze života slovenského*. In *Sebrané spisy Boženy Němcové*, sv. X. VLČEK, J. (ed.), Praha 1911.

⁴¹⁷ Svatobor skončil svou činnost 28. května 1970 v důsledku ztráty všech prostředků ke své činnosti. *Lexikon české literatury*, 4/I, Praha 2008, s. 439.

⁴¹⁸ Václav Vladimír Zelený (1825–1875), novinář, redaktor *Hlasu národa*.

⁴¹⁹ Archiv AV ČR, Svatobor, Výroční zpráva ředitelstva Svatoboru, 1887, kart. č. 13, inv.č. 90, s. 17.

⁴²⁰ Archiv AV ČR, Svatobor, Výroční zpráva ředitelstva Svatoboru, 1889, kart. č. 13, inv. č. 90, s. 30.

⁴²¹ TAMTÉŽ, s. 24.

⁴²² TAMTÉŽ, s. 23. Viz též *Lexikon české literatury*, 4/I, Praha 2008, s. 436–439.

K prvním kontaktům ze strany žen, které zažádaly o podporu pro svou literární činnost, nedošlo okamžitě po založení spolku. První krok do této pánské společnosti učinila Eliška Krásnohorská, která si částečně pod vlivem úspěchu své básnické sbírky *Z máje žití*⁴²³ a částečně pro neutěšenou rodinnou situaci podala žádost o příspěvek na cestu na Šumavu, na kterou plánovala vzít i své sourozence. Eliščina matka její smělosti moc šancí na úspěch nedávala: „*Však jsem věděla, jaký jsi fanfár. To ti zas paní Světlá dala do hlavy, vid’? Snad nevěříš, že se můžeš měřit s opravdovými spisovateli, kterým ‚Svatobor‘ dává na cestování? A kdyby nakrásně dali každému, kdo by chtěl, což mohla bys ty, tak mladá a ještě k tomu nemocná, cestovat?*“⁴²⁴ I přes skeptické stanovisko své matky Eliška žádost 6. února 1871 podala. S vědomím své troufalosti vzhledem k dosavadní nedostatečné spisovatelské činnosti chtěla díky daru Svatoboru „*počít rozhodněji pracovat*“⁴²⁵ a k tomu potřebovala „*bezprostředné oživující poznání*“.⁴²⁶ Její nemoc a fakt, že jako žena nemohla cestovat sama, jí však jen zvyšovaly náklady na cestu.⁴²⁷ Žádost byla kupodivu kladně vyřízena. Na Šumavu vyrazila i se svým bratrem a sestrou. Výčet míst, který vypsala v cestovní zprávě Svatoboru, je vzhledem k jejím zdravotním potížím obdivuhodný: „*Hlavními a nejskvělejšími body mé cesty byly starobylé Domažlice, Čerchov, Rýzmbek se svým mohutným rozhledem plným historických upomínek, Klatovy, Klenová, půvabná Bystřice a Nýrsko, čarokrásné údolí Úhlavy a ještě čarovnější Černé jezero, český a bavorský Eisenstein, velká sklárna v Eisenthalu a Mádrů, Kvilda, tajemné pustiny u Stubenbachu, věčně památný Husinec, malebné a starožitné Prachatice, Volary, Lenora, Kušvarda, Planá se svým velezajímavým údolím, Plöcklstein s tajemným svým jezerem, Frymberk, Čertova stěna, Vyšší Brod, Rožmberk, velkolepý Krumlov, Blánský s kouzelným pohledem do kraje i na vzdálené Alpy, památné Budějovice a konečně Hluboká.*“⁴²⁸ Litovala pouze, že se setkávala spíše s Němci a že i lidé na Chodsku byli v té době zaměstnáni prací na poli.⁴²⁹ Plodem této cesty se stala básnická sbírka *Ze Šumavy*.⁴³⁰

Na další žádost napsanou úhledným ženským písmem si museli ve Svatoboru počkat jedenáct let, kdy se osmělila Irma Geisslová.⁴³¹ „*Při svém poetickém tvoření často náhle*

⁴²³ KRÁSNOHORSKÁ, E. *Z máje žití*. Praha, 1871.

⁴²⁴ KRÁSNOHORSKÁ, E. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. Praha 1921, s. 197.

⁴²⁵ LA PNP, fond Svatobor, korespondence přijatá, Eliška Krásnohorská, list z 6. února 1871.

⁴²⁶ TAMTÉŽ.

⁴²⁷ TAMTÉŽ.

⁴²⁸ TAMTÉŽ.

⁴²⁹ TAMTÉŽ.

⁴³⁰ KRÁSNOHORSKÁ, E. *Ze Šumavy*. Praha 1873.

⁴³¹ Irma Geisslová (1855–1914), básnířka a prozaička, autorka povídek zaměřených k výchově lidu a knih pro mládež.

doznávám, že tu či tam nedostává se mi podrobné znalosti některých zjevů přírodních či národopisných, že nemám v mnohých předmětech vlastního názoru, všešlého z vlastní zkušenosti, nebo že postrádám vědomosti a známosti o detailech, jež bych právě prohloubiti nejvíce schopna se cítila [...]. Z této příčiny uznávám, že by mi bylo nejvýše prospěšno prozkoumati přírodní a místní zajímavosti české krajiny a vždy vábivý těmito přednostmi kraj jičínský [...], mlhavou upomínku z dětství pro mne zvláště zajímavým kouzlem zahaleného.“⁴³²

Dne 5. června 1882 se se svým otcem a sestrou vydala na cestu. Počasí nebylo příliš příznivé, dvanáct dní jim propršelo, podobně jako Eliška Krásnohorská navštívila místní zámky (Sychrov, Hrubou Skálu), hrady (Valdštejn) a neopomněla ani „světoznámé partie Malé Skály“.⁴³³ Dojmy z návštěvy Českého ráje, kam se v roce 1884 odstěhovala z Prahy, zachytila ve svých lyrickoepických básních v básnické sbírce *Z Podkrkonoší*.⁴³⁴

V následujících letech se pak takřka rok co rok na stole Svatoboru objevovala žádost od Boženy Kunětické-Vikové, kterou sňatek s cukrovarnickým úředníkem zavál z Prahy do Peček u Českého Brodu. Moc se jí život v tomto městě zřejmě nezamlouval: „*V Pečkách jest tak udušeno a mně tak vzdáleno, že bych musela úplně vzdáti se pera, kdybych neměla té útěchy a příležitosti aspoň na léto odtud se vzdáliti a nastrodati si pro svoji literární činnost nových zásob.*“⁴³⁵ Svatobor jí poskytl finance pouze na cestu do Krkonoš v roce 1893.⁴³⁶ „*Od té doby však jako by všecko ve mně vyhaslo. Nemohu se vzchopiti k práci a celá tíha mého okolí i poměrů mne přímo dusí. Pečky nedávají mně praničeho pro mou duši, a jestliže slavné družstvo Svatobor neujme se mne letos, vím, že nebudu schopna [literární činnosti – pozn.aut.] nedostatkem látky i vznětu. Toužím celým srdcem podívati se letos do Dalmácie a k moři Středozevnímu. Vím najisto, že bych našla znovu sebe v těch naprosto nových dojmech. Neviděla jsem dosud nikdy moře, ačkoli září v mých snech po mnoho let.*“⁴³⁷ Slovo „*touha*“⁴³⁸ a podobné citově zabarvené výrazy ve spojitosti se zamýšlenou cestou Kunětické-Vikové zaznívají prakticky v každé její žádosti. Například o šest let později bude

⁴³² Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Irma Geisslová, kart. č. 24, inv. č. 120, list z 20. března 1882.

⁴³³ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Irma Geisslová, kart. č. 24, inv. č. 120, cestovní zpráva ze 16. července 1882.

⁴³⁴ *Lexikon české literatury*, sv. 1., Praha 1985, s. 792.

⁴³⁵ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list z 30. ledna 1893.

⁴³⁶ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list z 22. prosince 1886.

⁴³⁷ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list ze 7. března 1896.

⁴³⁸ Srov. Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list ze 13. února 1886.

přesvědčena, že „*Norsko je snem mé duše*“.⁴³⁹ Možnost cestování tedy vnímala jako možnost vytrhnout se z maloměstského prostředí, které ji svazovalo. Pobyt v Krkonoších jí však „*osvěžil duši*“.⁴⁴⁰ V Pečkách se cítila opuštěná,⁴⁴¹ mimo centrum dění, podobně jako Irma Geisslová, která se svěřila: „*Pracovala bych pilně, avšak zvláštní neutěšené poměry činí zde vši pili ne-li zbytečnou, aspoň neužitečnou. Obrovská soutěž ztěžuje v nynější době uveřejnění a honorování i velkých děl spisovatelů nejosvědčenějších, kteří však přece, žijíce v našem literárním středu, v zlaté slovanské Praze, nebo aspoň pěstující všeliké literární a umělecké styky, udávají spíše své práce než osamělá spisovatelka žijící na odlehlém venkově, nepěstující kromě přátelských téměř žádných styků s veřejností své vlasti.*“⁴⁴²

Ve stejném roce jako Kunětické-Vikové se podařilo získat finanční podporu také dalším spisovatelkám – Růženě Jesenské a Teréze Novákové. Růžena Jesenská získala stipendium k Baltskému moři a do Švédska, ale její „*stávající poměry v této delší a nákladnější cestě zabraňují.*“⁴⁴³ „*Mocné, nezapomenutelné dojmy, které nezůstanou bez užitku*“⁴⁴⁴ načerpala nakonec v Krkonoších.⁴⁴⁵

Poslední z onoho trojlístku „podpořených“ žen v roce 1893 byla Teréza Nováková. Již deset let literárně činná⁴⁴⁶ matka pěti dětí, aktivní členka litomyšlského Spolku paní a dívek a průkopnice na poli národopisu chtěla pokračovat ve „sběrných“ cestách po Českomoravské vrchovině v okolí Litomyšle, Vysokého Mýta, Skutče a Poličky, sbírat etnografický materiál a studovat lidovou povahu za literárním účelem.⁴⁴⁷ Okolí Budislavi, kde Nováková trávila léta od roku 1886–1887 a kde se vydávala s manželkou místního učitele Františka Klusoně⁴⁴⁸ – rovněž Terézou – do terénu, aby sbíraly etnografický materiál a vedla si pečlivé zápisky, měla již „vysbírané“, a proto v roce 1889 trávili Nováková léto u Nových Hradů.⁴⁴⁹ Nyní chtěla

⁴³⁹ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list z 24. března 1902.

⁴⁴⁰ Archiv AV ČR, Výroční zpráva ředitelství Svatoboru, 1894, kart. č. 13, inv. č. 90, s. 10.

⁴⁴¹ „*Nemám jmění, nemám přátel, ani dobrodinců a klid, který ku svým pracím potřebuji, otravují mne starosti o živobytí.*“ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Božena Kunětická-Viková, kart. č. 55, inv. č. 120, list ze 16. listopadu 1887.

⁴⁴² Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Irma Geisslová, kart. č. 24, inv. č. 120, list z 20. ledna 1894.

⁴⁴³ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Růžena Jesenská, kart. č. 29, inv. č. 120, list z 1. července 1896.

⁴⁴⁴ Archiv AV ČR, Svatobor, Výroční zpráva ředitelství Svatoboru, 1894, kart. č. 13, inv. č. 90, s. 10.

⁴⁴⁵ TAMTÉŽ.

⁴⁴⁶ Časopisecky už v této době vydala např. vydala *Klepy z plesů* a *Z mého rodného domu*.

⁴⁴⁷ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podpory a stipendia, Teréza Nováková, kart. č. 41, inv. č. 120, list z 21. března 1893.

⁴⁴⁸ František Kluson, řídící učitel a národopisec v Budislavi.

⁴⁴⁹ Zápisky jsou uloženy v Národopisném muzeu v Praze, které bylo v době vzniku diplomové práce uzavřeno, proto autorka čerpá z monografie ŠTĚPÁNOVÁ, I. *Teréza Nováková*. Praha 2008, s. 68–73.

spisovatelka prozkoumat výše uvedené kraje, ale vzhledem ke skutečnosti, že v daném místě nebyla téměř železnice, pěšky se cesta zvládnout nedala a povoz byl pro ni drahý, žádala o finanční příspěvek na cestu. Neopomněla zdůraznit také fakt, že „*po celý čas jejího literárního působení nedostalo se podepsané žádné podpory, ba provozovala [literární činnost – pozn.aut.] jen z lásky k řeči, s tak malými odměnami, že sotva nahrazen byl čas domácnosti urvaný!*“⁴⁵⁰ Krajinu si rozvrhla na čtyři cestovní okresy a v nich určila střed, odkud se pak se svým synem Theodorem⁴⁵¹ nebo Arnem⁴⁵² vydávala sbírat materiál, který pak na podzim zpracovala. Dvěře na venkově jí pomáhali „otvírat“ její přátelé, učitelé a kněží, oblíbení u místních obyvatel.⁴⁵³ Její denní náplň byla velmi pestrá, jak píše domů: „*Lezla na žebříky, byla asi ve třech stacích, učila se ‚tkalčit‘ a opsala si i skrovné nápisy. Ale někteří se mne báli, jak jsem vytáhla zápisník, měli mne snad za četníka v sukních.*“⁴⁵⁴

S úspěchem se setkala i při podání žádosti Svatoboru v roce 1898. V tuto dobu již nebydlela v Litomyšli, neboť jejího manžela Josefa Nováka⁴⁵⁵ přeložili do Prahy.⁴⁵⁶ Na rozdíl od výše zmíněné Kunětické-Vikové pro ni tehdy přestěhování zpět do Prahy znamenalo ztrátu kontaktu s místy jejích inspiračních zdrojů a jejího etnografického průzkumu. „*Přerušeno všecko moje spojení s Vysočinou, nitky četných výzkumů právě započatých přetrhány [...]. Toužím velice po tom, na východ Čech se odebrati, tam navázati nitky přerušného bádání. Jedná se mi tu hlavně o sebrání zpráv o českém spisovateli J. V. Michlovi.*“⁴⁵⁷ „⁴⁵⁸ Cesty z předchozích let přinesly své ovoce. Publikovala v *Českém lidu*,⁴⁵⁹ pojednání o kroji v díle *Národopisná výstava československá*,⁴⁶⁰ cestopisné a národopisné črty vyšly pod názvem *Z nejvýchodnějších Čech*.⁴⁶¹ V létě 1898 podnikala cesty na Lanškrounsko a do německé oblasti Litomyšlska, Poličska, Vysokomýtska až k Hrochovotýnsku.⁴⁶² V zimě sebraný

⁴⁵⁰ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Teréza Nováková, kart. č. 41, inv. č. 120, list z 18. dubna 1893.

⁴⁵¹ Theodor (Bohdan) Novák (1879–1901).

⁴⁵² Arne (Arnošt) Novák (1880–1939), literární historik a germanista.

⁴⁵³ Archiv AV ČR, Svatobor, Výroční zpráva ředitelství Svatoboru, 1894, kart. 13, inv. č. 90, s. 12.

⁴⁵⁴ ŠTĚPÁNOVÁ, I. *Teréza Nováková*. Praha 2008, s. 85.

⁴⁵⁵ Josef Novák (1847–1907) – profesor na gymnáziu v Litomyšli a v Praze.

⁴⁵⁶ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Teréza Nováková, kart. č. 41, inv. č. 120, list z 21. března 1897.

⁴⁵⁷ J. V. Michl se stal předlohou pro hlavní postavu v jejím díle *Drašar*.

⁴⁵⁸ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Teréza Nováková, kart. č. 41, inv. č. 120, list z 21. března 1897.

⁴⁵⁹ *Český lid* – etnografický časopis založený v roce 1891.

⁴⁶⁰ *Národopisná výstava československá v Praze 1895: hlavní katalog a průvodce*. Praha 1895.

⁴⁶¹ NOVÁKOVÁ, T. *Z nejvýchodnějších Čech: řada cestopisných črt*. Praha 1898.

⁴⁶² Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Teréza Nováková, kart. č. 41, inv. č. 120, cestovní zpráva z 24. dubna 1898.

materiál opět zpracovávala a připravovala do knihy *Východní Čechy*,⁴⁶³ na které spolupracovala s Karlem Václavem Adámkem⁴⁶⁴ pod vedením Aloise Jiráska.⁴⁶⁵

Daleko od svého domu nemusela vycházet pro svou inspiraci ani Gabriela Preissová.⁴⁶⁶ Její srdce si získalo okolí Hodonína, kam se v roce 1880 provdala. Silné zážitky z pochůzek krajem, setkání s místními obyvateli, pohled na jejich kroje, výšivky i lidové písně vtělila do svých *Obrázků ze Slovácka*⁴⁶⁷ a dramatické tvorby *Gazdina roba* a *Její pastorkyňa*. Také pobyt na zakoupeném statku ve slovinských Korutanech v Jeleniku poskytl Preissové další látku ke zpracování.⁴⁶⁸ V roce 1896 se vydala dál, neboť získala od Svatoboru stipendium na cestu do Ruska „*k účelu představy ruského života*“.⁴⁶⁹

Paradoxně nejvíce informací o svém cestování podává dnes již neznámá spisovatelka píšící pod pseudonymem Jiří Sumín – Amálie Vrbová. V roce 1899 se vydala s finanční podporou Svatoboru do uherského Slovácka. Její několikastránkové líčení cesty rozhodně neodpovídá požadavku Svatoboru: „*O vykonané cestě vyžaduje ředitelstvo Svatoboru stručné písemné zprávy.*“⁴⁷⁰ Přes Teplou, Žilinu a Liptovský Svätý Mikuláš směřovala do Tater. Její pozornosti nešel život místního slovenského lidu a jeho vztahy k Maďarům. Jen si povzdechla nad tím pohledem: „*Chci jen podotknouti jistého zklamání, jež stává se trpčím a neočekávanějším hlavně vinou našich listů, jež horlivě agituji, aby se proud turistů spěchající každoročně do Alp obrátil raději do Tater, do našich Tater. A nikdo nám neřekne, co vlastně je v Tatrách našeho. Řekla bych skoro nic. Snad nějaký pasáček ve stráni, který má hody, když bučí*⁴⁷¹ *rozzelená, ale Maďarům a Němcům zelená se pořád, slovanských turistů je dozajista velmi mnoho, ale nesmějí [...] vzdorovati, chtějí-li ujíti výsměchu a hrubostem.*“⁴⁷² Poté pokračovala přes Košice, Budapešť, Nitru, zříceniny Visegrádu a Trenčína a na závěr si neodpustila doušku, že její cesta byla podniknuta nejlevněji, jak jen mohla: „*Cesta při obvyklé skromnosti, jaké zajisté jen ženy jsou schopny, stála mě 240 zl.*“⁴⁷³

⁴⁶³ JIRÁSEK, A. *Čechy. Díl 13. Východní Čechy*. Praha 1905.

⁴⁶⁴ Karel Václav Adámek (1868–1944) – publicista, etnografický a muzejní pracovník z Hlinska.

⁴⁶⁵ Alois Jirásek (1851–1930), spisovatel.

⁴⁶⁶ Gabriela Preissová (1862–1946; roz. Sekerová, provd. Preissová, poté Halbaerthová), prozaička a dramatička, redaktorka *Kalendáře paní a dívek českých*.

⁴⁶⁷ PREISSOVÁ, G. *Obrázky ze Slovácka I-III*. Praha 1896–1898.

⁴⁶⁸ Nejvýznamnější jsou asi *Korutanské povídky* z roku 1896.

⁴⁶⁹ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Gabriela Preissová, kart. č. 44, inv. č. 120, list z 11. května 1896.

⁴⁷⁰ Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Amálie Vrbová, kart. č. 55, inv. č. 120, list ze 7. května 1899.

⁴⁷¹ Bukové listí.

⁴⁷² Archiv AV ČR, Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, Amálie Vrbová, kart. č. 55, inv. č. 120, cestovní zpráva s. d.

⁴⁷³ TAMTÉŽ.

Svatobor nepřispíval jen spisovatelům. Z jeho podpor se těšila Sofie Podlipská, která se v roce 1889 vydala do Vídně „*za studiem tamějších ústavů humanitních*“.⁴⁷⁴ Renáta Tyršová pak podnikla cestu na Světovou výstavu v Paříži v roce 1900, kde se věnovala studiu malířství a sochařství.⁴⁷⁵ Na této výstavě nebyla z profesních důvodů sama, nýbrž ji doprovázela Eliška Řeháková se svou sestrou Annou. Ty však necestovaly díky podpoře „slavného“ Svatoбору. Existovaly i jiné instituce, na které bylo možné se obrátit v otázce finanční podpory těchto cest.

Eliška Řeháková získala podporu od zastupitelstva královského města Prahy, aby jako delegátka pražského učitelstva „*obhlédla francouzské školství, najmě pařížské, a prostudovala jeho výstavní oddělení a aby po svém návratu podala důkladnou zprávu okresní školní radě o svých poznatcích*“.⁴⁷⁶ Sestry Řehákovy nemusely na „obhlídku“ školství v jimi navštívené zemi získat vždy finanční příspěvek. Zdá se, že terénní průzkum místního stavu školství braly jako svou profesní povinnost.⁴⁷⁷

Na výstavě se to pravděpodobně muselo jen hemžit podobnými delegátkami z různých míst. Také Johanna Kuffnerová byla vyzvána výborem Ženského výrobního spolku, aby výstavu navštívila a získaných zkušeností pak „*ve prospěch své milé školy*“⁴⁷⁸ užila. Ještě ani nedorazila do Paříže, a již během zastávky ve Štrasburku si prohlédla městskou vyšší dívčí školu.⁴⁷⁹ „*Jsmo učitelky z daleka a rády bychom se zeptaly na poměry školy*“.⁴⁸⁰ Tato věta jim pak otevřela nejedny dveře dívčích školních ústavů v Paříži. Na svém prvním „stanovišti“ v městské obecné škole dívčí cestou na hřbitov Père Lachaise zjistily vše potřebné ohledně plánované návštěvy výstavy a také o organizaci tamních dívčích škol. Také jejich hostitelky zajímala situace v Čechách.⁴⁸¹ Je jisté, že podobná výměna informací z oblasti školství probíhala zcela běžně. Svě poslání na výstavě brala Johanna Kuffnerová se svou kolegyní velmi zodpovědně. Prošly celý palác věnovaný školství a vedly si poctivě záznamy. Velkou pozornost věnovaly především ruskému školství a oceňovaly pokrok, jaký udělalo.⁴⁸²

⁴⁷⁴ Archiv AV ČR, Svatozor, Žádosti o podporu a stipendia, Sofie Podlipská, kart. č. 43, inv. č. 120, cestovní zpráva z 11. září 1889.

⁴⁷⁵ Archiv AV ČR, Svatozor, Žádosti o podporu a stipendia, Renáta Tyršová, kart. č. 53, inv. č. 120, list z 20. ledna 1901.

⁴⁷⁶ ŘEHÁKOVÁ, A. *Z mého alba*. Praha 1935, s. 156.

⁴⁷⁷ Srov. TAMTÉŽ, s. 15–18.

⁴⁷⁸ *Ženské listy*, 28/1900, č. 8–9, s. 162.

⁴⁷⁹ *Ženské listy*, 28/1900, č. 11, s. 230.

⁴⁸⁰ TAMTÉŽ.

⁴⁸¹ *Ženské listy*, 28/1901, č. 3, s. 43–44.

⁴⁸² „*Veliký pokrok učinila ve školství slovanská veleříše za několik posledních let*.“ Viz *Ženské listy*, 29/1901, č. 5, s. 84.

Následovala podobně zevrubná prohlídka oddělení belgického školství⁴⁸³ a oddělení školních pomůcek pro kreslení, malbu a vyšívání.⁴⁸⁴ Zaujala je také činnost Filomatického spolku, který se věnoval vyučování ošetřovatelek nemocných.⁴⁸⁵ Překvapivě jim zbyl čas i na prohlídku města a dalších částí expozice výstavy. Na programu se tak objevila „*pro osvěžení sil*“⁴⁸⁶ například švýcarská vesnice.

Karla Máchová se na své cestě Anglií a Skotskem nesoustředila již jen na dívčí školství a intenzivně se zajímala o veřejné knihovny. Kritizovala situaci knihoven u nás a oceňovala myšlenku vzdělávání dospělých: „*Praktičtí Angličané jako by se přesvědčili, že výchova obecných škol nestačí dáti jednotlivci takové výchovy a vzdělání, jakého pro život je nutno, a proto již před půl stoletím zřízeny v Anglii lidové knihovny veřejné.*“⁴⁸⁷

Inspiraci, větší volnost a dostatečné umělecké vzdělání umožňovaly Zdence Braunerové cesty do Francie. Poprvé přijela do města nad Seinou v roce 1878, kdy zde byla s matkou a sestrou Annou na světové výstavě.⁴⁸⁸ Po sestřině sňatku s Élemirem Bourgesem⁴⁸⁹ cestovala do Paříže zcela pravidelně. Praha ji tísnila, neboť byla neprovdanou ženou aspirující stát se umělkyní. Po dráze profesionální cestovatelky, jak jí to jednou navrhl snad v žertu Vojta Náprstek, netoužila. O oné cestovatelce, která prý sama procestovala půl Asie, měla svůj názor: „*Ale jsem jista, že byla ta blue shocking ošklivá jak noc.*“⁴⁹⁰

Pobyt v Paříži pro ni měl nesporně umělecký přínos. Jako žena sice nemohla zatím vstoupit do École des Baux-Arts, ale v porovnání s Prahou zde měla velký výběr soukromých ateliérů, ve kterých dívky nebyly považovány za zvláštnost. Braunerová navštěvovala ateliér Filippa Colarossiho.⁴⁹¹ V létě 1889 pobývala s matkou a později i s Juliem Zeyerem⁴⁹² v Cayeux-sur-Mer poblíž La Manche. Vedla zde osamocený život, malovala.⁴⁹³ Po smrti matky v roce 1890 jezdila do Paříže sama.⁴⁹⁴ Brzy se jí otevřela další možnost k cestování.

⁴⁸³ *Ženské listy*, 29/1901, č. 10, s. 203–207; *Ženské listy*, 29/1901, č. 11, s. 221–225; *Ženské listy*, 29/1901, č. 12, s. 247–248.

⁴⁸⁴ *Ženské listy*, 31/1902, č. 7–8, s. 135.

⁴⁸⁵ *Ženské listy*, 30/1902, č. 1, s. 8–10; *Ženské listy*, 30/1902, č. 2, s. 28–29.

⁴⁸⁶ *Ženské listy*, 30/1902, č. 4, s. 77.

⁴⁸⁷ A NK, Karla Máchová, kart. č. 1, inv. č. 4.

⁴⁸⁸ LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000, s. 48.

⁴⁸⁹ Élemir Bourges (?), literární kritik, spoluzakladatel a redaktor literárního časopisu *La Revue des chefs d'oeuvre*.

⁴⁹⁰ LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000, s. 48.

⁴⁹¹ TAMTÉŽ, s. 78.

⁴⁹² Julius Zeyer (1841–1901), český prozaik, dramatik a básník.

⁴⁹³ LENDEROVÁ, M. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000, s. 48, s. 87–88.

⁴⁹⁴ TAMTÉŽ, s. 86–89.

Díky svému intenzivnímu zájmu o folklor se účastnila příprav Národopisné výstavy československé v roce 1895, s čímž souviselo její cestování na Moravské Slovácko.⁴⁹⁵

Neúspěch na domácí scéně donutil k cestě do Ruska v roce 1870 operní pěvkyni Klementinu Kalašovou.⁴⁹⁶ Začátky zde nebyly příliš optimistické: „*Tak jsem zde již dosti osamělá a já toužím s nedočkavostí po něčím zaměstnání.*“⁴⁹⁷ Kníže Golicyn,⁴⁹⁸ který ji do Petrohradu pozval a slíbil angažmá, se ukázal jako lhář.⁴⁹⁹ Postupně se však sžívala s místní společností a začala účinkovat. Na své publikum nedala dopustit: „*Jsem si vědoma nejlíp, že nejednou osvědčilo mi publikum moskevské sympatií svých.*“⁵⁰⁰ Paradoxně ve chvíli, kdy petrohradské operní ředitelství přišlo s nabídkou na tříleté angažmá, Kalašová zatoužila po změně. Přijala nabídku v Londýně, později následovala další evropská města a v roce 1880 vyrazila dobýt Ameriku. Z Brazílie se přesunula do Střední Ameriky a do Spojených států. V Praze se znovu objevila v roce 1883. Snad by i zůstala, ale Národní divadlo jí odmítlo poskytnout dovolenou k zájezdu do Teatro San Carlo v Neapoli. Po další čtyři roky z Itálie vyjížděla do Evropy. Její poslední cesta za oceán – do Brazílie – se jí stala osudnou, podlehl žluté zimnici.⁵⁰¹

5.2.3.2 Marie Červinková-Riegrová – politicky podmíněné cesty

„*Politickému životu věnovala jsem malou pozornost, což mně nyní, když shledávám materiál k životopisu otcovu, velmi nemilé jest,*“⁵⁰² poznamenala si kriticky 6. dubna 1880 Marie Červinková-Riegrová při prohlížení svých deníků, které si vedla od útlého dětství.⁵⁰³ Nebyla to tak docela pravda, neboť politické dění nalezneme i v jejích soukromých denících. Od tohoto data si však Červinková-Riegrová začala psát vedle svého intimního deníku ještě tzv. *Zápisky*, ve kterých zachytila tehdejší dění a především skutky svého milovaného otce Františka Ladislava Riegra.⁵⁰⁴ Aktivní o zájem o politiku tedy měla Červinková-Riegrová vždy. Ten byl ještě více umocněn jejím společenským postavením dcery Františka Ladislava

⁴⁹⁵ TAMTÉŽ, s. 125–127.

⁴⁹⁶ Klementina Kalašová (1850–1889), operní pěvkyně.

⁴⁹⁷ LA PNP, fond Marie Kalašová, Osobní fond, inv. č. 645, „38 zápisníků s různými poznámkami Marie Kalašové a rodiny Kalašovy“, deník Klementiny Kalašové z roku 1870, zápis z 21. září 1870.

⁴⁹⁸ Jurij Nikolajevič Golicyn (?), nepodařilo se blíže identifikovat.

⁴⁹⁹ TAMTÉŽ, zápis z 22. září 1870.

⁵⁰⁰ TAMTÉŽ, zápis s. d.

⁵⁰¹ ŠPECINGER, O. *Klementina Kalašová*. Ústí nad Labem 2006, s. 6–16.

⁵⁰² ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 33.

⁵⁰³ Marie Červinková-Riegrová si vedla deníky od roku 1865 do své smrti v roce 1895.

⁵⁰⁴ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I*. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009s. 9.

Riegra a vnučky Františka Palackého. Její nenaplněné manželství s Václavem Červinkou, uzavřené v roce 1874, se stalo jen dalším podnětem, aby se mimo filantropie a psaní básní, povídek a také libret pro Antonína Dvořáka⁵⁰⁵ zaměřila na cestování spojené s jejím zájmem o politické dění.⁵⁰⁶

Ve stejném roce, ze kterého pochází výše citovaný deníkový zápis, začala spolupracovat na „sběru“ biografických dat pro hesla o Františku Ladislavu Riegrovi pro Jakuba Malého⁵⁰⁷ do Naučného slovníku⁵⁰⁸ a Františka Adolfa Šuberta,⁵⁰⁹ který psal Riegrův životopis.⁵¹⁰ Vypisovala si články týkající se otce z novin a sbírala jeho projevy,⁵¹¹ které také překládala.⁵¹² O dva roky později dostala od Václava Vlčka⁵¹³ nabídku na sepsání životopisu svého dědečka. Její reakce byla zprvu záporná, neboť cítila velkou zodpovědnost: „*Bych si takovou věc tak snadno troufati nemohla. Toť celé dějiny našeho probuzení a což vše jiného!*“⁵¹⁴ Souhlas otce a potvrzení bratra Bohuše,⁵¹⁵ že nemá na podobný podnik čas, nakonec Červinkovou-Riegrovou přesvědčily: „*Jest tedy ta věc zatím rozhodnuta; cítila jsem ovšem, jak veliká a posvátná to úloha, že se sotva hodnou cítím, abych se do toho pustila.*“⁵¹⁶ Tyto úkoly ji poté přiměly k podnikání řady cest, aby získala potřebný materiál. Například během návštěvy u rodiny Kusých⁵¹⁷ v roce 1883 proto neopomněla mimo společných výletů do Břeclavi, Moravského krasu a na Buchlov také navštívit městský archiv v Brně, kde žádala

⁵⁰⁵ Antonín Dvořák (1841–1904), hudební skladatel.

⁵⁰⁶ Marie Červinková-Riegrová cestovala i ve volném čase. Srov. kapitola Cestování za zábavou a poznáním.

⁵⁰⁷ Jakub Malý (1811–1885), spisovatel, novinář, literární kritik a historik, překladatel z angličtiny a muzejník.

⁵⁰⁸ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 32.

⁵⁰⁹ František Adolf Šubert (1849–1915), první ředitel Národního divadla (1883–1900), v letech 1906–1908 ředitel nového Městského divadla na Vinohradech, od roku 1909 redaktor *Národní politiky*.

⁵¹⁰ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 32.

⁵¹¹ TRAUB, H. (ed.) *Řeči Dra Frant. Ladisl. Riegra a jeho jednání v zákonodárných sborech*. I. díl, 1868–1878. Praha 1923.

⁵¹² ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 33.

⁵¹³ Václav Vlček (1839–1908), prozaik a dramatik, konzervativní novinář, jednatel Svatoboru, v roce 1871 zakladatel a redaktor časopisu *Osvěta*.

⁵¹⁴ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 225.

⁵¹⁵ JUDr. Bohuš RIEGER (1857–1907), v roce 1889 se oženil s Marií Červinkovou, sestrou Václava Červinky. Právní historik, od roku 1893 mimořádný profesor pro dějiny rakouského práva, od roku 1899 řádný profesor, člen Královské české společnosti nauk, od roku 1899 člen České akademie věd, v letech 1901–1907 zemský poslanec.

⁵¹⁶ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009s. 235. Životopis Františka Palackého, podobně jako svého otce Františka Ladislava Riegra nedokončila, neboť v roce 1895 předčasně umírá. Marie Červinková-Riegrová vydala pouze životopis své matky Marie Riegrové-Palacké v roce 1892 a své babičky Terezie Riegrové v roce 1897. VOJÁČEK, M. Odkaz budoucím generacím. Literární obraz vlastní rodiny vytvořený Marií Červinkovou Riegrovou a jejím chotěm Václavem Červinkou. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století*. Roztoky 2005, s. 210.

⁵¹⁷ Julie Kusá (?; roz. Fantová), přítelkyně Marie Červinkové, v letech 1881–1891 starostka vzdělávacího a výrobního spolku Vesna v Brně, manželka W. Kusého. Wolfgang Kusý (1842–1886) – od roku 1873 advokát v Brně, moravský zemský poslanec, v letech 1873–1886 říšský poslanec.

ředitele archivu Brandla⁵¹⁸ o dědečkovy dopisy. Ten jí slíbil pomoc a navíc poskytl další informace, kde by se Palackého korespondence mohla nacházet.⁵¹⁹

Intenzivní potřeba zachytit ve svých zápiscích vše podstatné a výše zmíněná práce na monografiích členů rodiny často Červinkovou-Riegrovou zavedly na jednání sněmu do Prahy⁵²⁰ či Říšské rady do Vídně.⁵²¹ Překážkou v zamýšlené cestě se mohly stát jen finance.⁵²² Svému zdravotnímu stavu nepřikládala při cestě za svým posláním příliš velký význam, proto například počátek svého vídeňského pobytu v roce 1883 „*strávila jednotvárně s obkládkami na pohovce*“.⁵²³ Při plném zdraví Červinkové-Riegrové byl však program také velmi monotónní. Snídaně v kavárně Café Central a později v Reichsratscafé, neboť do první přestal Rieger chodit kvůli Gustavu Eimovi.⁵²⁴ To bylo Červinkové-Riegrové líto, neboť v Reichsratscafé byli dle ní sami Židé a Němci.⁵²⁵ Pak následovala cesta do sněmovny Říšské rady, na galerii, kde Červinková-Riegrová bedlivě sledovala jednání sněmu. Jejím zraku nic neuteklo. Občas se jí naskytl smutný pohled, „*jak málokdo poslouchal. V nejbližších lavicích na pravici seděli sice poslanci, asi čtyřicet, a i ti mnozí neposlouchali. [...] Řečník mluvil vlastně do větru. Levice byla úplně prázdná, též střed.*“⁵²⁶ Jindy naopak cesty do sněmovny nelitovala. Za zmínku stojí i její úsudky o poslancích, ke kterým došla na základě jejich pozorování a osobního kontaktu s nimi ve sněmu, či v kavárnách, kam otce doprovázela. „*Musím si ještě načrtnout obrysy některých lidí [...], kteří jsou jakýmsi nápadnějšími rostlinami v tom skleníku říšském. Největším svého druhu kuriózem sněmovny je bez odporu Eim. Divná existence. [...] Co jest Eim? Člověk s velikým talentem bez charakteru. [...] Typická postava v nynějším parlamentu je starý Smolka,*⁵²⁷ *stojí vždy vzpřímen na svém místě, vysoký a hubený, se svým dlouhým šedivým vousem připomíná hrdinné postavy starších časů. [...] Hrabě Taaffe*⁵²⁸ *[...] je to elegantní bonviván.*“⁵²⁹ Poté následoval zpravidla oběd

⁵¹⁸ Vincenc Brandl (1834–1901), moravský zemský archivář a historik.

⁵¹⁹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009s. 425–426.

⁵²⁰ TAMTÉŽ, s. 59–60.

⁵²¹ TAMTÉŽ, s. 577.

⁵²² „*Ráda bych otce navštívila ve Vídni, [...] ale šajnů není.*“ TAMTÉŽ, s. 225.

⁵²³ TAMTÉŽ, s. 356.

⁵²⁴ Gustav Eim (1849–1897), mladočeský politik, novinář a redaktor, v letech 1879–1897 stálý vídeňský dopisovatel *Národních listů*, v letech 1892–1897 poslanec Říšské rady.

⁵²⁵ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 571.

⁵²⁶ TAMTÉŽ.

⁵²⁷ JUDr. František Smolka (1810–1899), polský politik, od roku 1840 advokát ve Lvově, v letech 1870–1893 poslanec Říšské rady, v letech 1891–1893 předseda poslanecké sněmovny, od roku 1893 člen panské sněmovny.

⁵²⁸ Eduard Franz Josef hrabě Taaffe (1833–1895), rakouský politik, státník, statkář, v letech 1863–1867 zemský prezident v Solnohradsku, v letech 1867–1870 poslanec Říšské rady, v letech 1871–1879 místodržitel v Tyrolech, v letech 1867, 1870–1871 a 1879–1893 předseda předlitavské vlády, od roku 1870 člen panské sněmovny.

⁵²⁹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 602.

v hotelu Elisabeth,⁵³⁰ ve Stefanskelleru⁵³¹ či byla pozvána ke známým, například Schindlerovým⁵³² nebo Příbylovým.⁵³³ Mimo svých povinností se Červinková-Riegrová ve Vídni věnovala tradičním činnostem: dělala návštěvy, nakupovala,⁵³⁴ chodila do divadla⁵³⁵ či na procházky.

Marie Červinková-Riegrová působila jako otcova sekretářka a místo nemocné matky ho doprovázela na řadě společenských akcí. Na podzim v roce 1879 to byla pout' do Rožnova u příležitosti odhalování dědečkova pomníku. Jedinou pihou na kráse celé slavnosti bylo dle Červinkové-Riegrové zjištění, že „že tam na té Moravě nemají vzdělanějších českých žen, a že si ti nejupřímnější vlastenci berou Němkyně a Mad'arky!“⁵³⁶ Jejich řeč ji rušila i při návštěvě dědečkova rodného domu.⁵³⁷ Mile ji naopak překvapil Frenštát, kde se mluvilo „neobyčejně správně a čistě česky, celý slovosled má něco tak přirozeného a národního, prostého cizích vlivů.“⁵³⁸

Pro Červinkovou-Riegrovou bylo velmi důležité být po otcově boku, „slyšíc rozmluvy, které s ním byly vedeny a dále jeho vlastní úsudky, které si byl utvořil z toho, co znal z minulosti, v přítomnosti viděl i dále tušil.“⁵³⁹ Takovou příležitost měla i během pouti na Velehrad při oslavách tisícího výročí smrti sv. Metoděje v roce 1885. V Olomouci navštívili rodinu známého archeologa a zakladatel místního muzea Jindřicha Wankla.⁵⁴⁰ Návštěva muzea, prohlídka vystavených předmětů lidové tvorby a činnost spolku byly pro Červinkovou-Riegrovou důkazem, že „národní život na Moravě podobá se děcku, které se učí prvním krokům po pokoji. Bez cizí pomoci je mu to ještě tak nesnadné, a přece malé krůčky působí srdci více radosti než jisté kroky odrostlého hochy. My již odrůstáme, na Moravě vidíme obraz toho, jak u nás bývalo asi před dvaceti třiceti roky. Však velkým věcem není třeba velkých počátků ani velkého počtu osob, potřeba je jen málo lidí a malých počátků,

⁵³⁰ TAMTÉŽ, s. 139.

⁵³¹ TAMTÉŽ, s. 573.

⁵³² Karel Schindler (1834–1905), říšský poslanec, majitel velkostatku v Bílé Třemošné, v letech 1860–1868 profesor na lesnické akademii v Mariabrunnu, později přednosta lesů a ředitelství státních a nadačních velkostatků v Čechách, Horních a Dolních Rakousích a Štýrsku.

⁵³³ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009s. 360 aj. Tyto známé se nepodařilo blíže určit.

⁵³⁴ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 365 aj.

ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, s. 365.aj.

⁵³⁵ TAMTÉŽ, s. 360 aj.

⁵³⁶ Marie Červinková-Riegrová, osobní fond, přepis deníků, Cesta do Rožnova.

⁵³⁷ TAMTÉŽ.

⁵³⁸ TAMTÉŽ.

⁵³⁹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis z 2. října 1885.

⁵⁴⁰ MUDr. Jindřich Wankel (1821–1897), knížecí a hutní lékař, stál u počátků výzkumů v Moravském krasu, zmapoval řadu jeskyní, v roce 1856 provedl průzkum propasti Macocha.

ale velké lásky a víry.⁵⁴¹ Kritiku si naopak vysloužila biskupská rezidence. Červinková-Riegrová si kladla otázku: „Zda nejsme tu spíše v obydlí rozmařilé krásky než v obydlí pastýře stáda Kristova?“⁵⁴² Dalším problémem byly znepřátelené strany ve městě.⁵⁴³ Manželky vůdců obou stran nespustily Červinkovou-Riegrovou z dohledu, především paní Demlová⁵⁴⁴ „držela se jako klíště“,⁵⁴⁵ a Červinková-Riegrová ji proto ve svých zápiscích častovala označením „strašlivý cerberus ženský“.⁵⁴⁶ Bylo tedy velmi těžké zůstat nestranným návštěvníkem města.⁵⁴⁷ V další zastávce během cesty – v Uherském Hradišti – byli oprostěni od podobného „divadla“.

Odtud pak směřovaly jejich kroky 5. července ráno na Velehrad. Pozornost Červinkové-Riegrové si získaly především místní lidové kroje. Neubránila se opět srovnání Moravana s Čechem: „*Jak si sám sobě ve svém moderním obleku připadá [Čech – pozn. autorky] podivným, řekla bych nepravděpodobným. Jak jsme již zestárlí, jak jsme se změnili, jak strašlivě jsme pod vlivem té západní civilizace zmoudřeli. [...] Nelišíme se od toho lidu pouze krojem, i kroj ducha je již zcela jiný, přistřižený evropský vzorec. [...] Jsme v čistém slovanském světě.*“⁵⁴⁸ Všimla si nevalné úrovně školství, která byla patrnější s přibližováním se k uherským hranicím. Za nevhodné považovala nápisy na zdi u „slovanského“ Velehradu v českém a německém jazyce. Také bohoslužba byla vedena v obou jazycích: „*Pro koho ta němčina? Zde, v tomto kostele přeplněném lidem slováckým, zde na slovanský svátek sv. Cyrila a Metoděje!*“⁵⁴⁹ Zachování nezkaženého slovanského lidu vnímala jako úkol Čechů, kteří měli napnout všechny síly proti nepříteli, Němcům a Maďarům. Celou poutí byla vlastně zklamána, neboť místo velkolepé slovanské pouti byla svědkem pouti slovácké, obyčejné církevní slavnosti. Pobožnost místního obyvatelstva hodnotila jako naivní. Její společnice paní Fandrlíková⁵⁵⁰ jí líčila, jak pobízel předříkávač poutníky k hlučnějšímu zpěvu: „*Tož křičte hodně, aby to Panna Maria počula!*“⁵⁵¹

⁵⁴¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, Cesta na Moravu.

⁵⁴² TAMTÉŽ, zápis ze 4. července 1885.

⁵⁴³ Jednalo se o spor s mezi Janem Rudolfem Demlem (1833–1905), který byl vyhozen z klubu moravských poslanců, a představitelem poslanecké strany Janem Žáčkem (1849–1934).

⁵⁴⁴ Manželka Jana Rudolfa Demla.

⁵⁴⁵ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis ze 4. července 1885.

⁵⁴⁶ TAMTÉŽ.

⁵⁴⁷ TAMTÉŽ.

⁵⁴⁸ TAMTÉŽ.

⁵⁴⁹ TAMTÉŽ.

⁵⁵⁰ Manželka Josefa Fandrlíka (1839–1895), moravského právníka, politika, advokáta, představitele staročeků na Moravě, od roku 1871 poslance moravského zemského sněmu, v letech 1873–1895 poslance Říšské rady.

⁵⁵¹ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápis ze 4. července 1885.

Oslava slovanského lidu ostře kontrastovala s obrazem šlechty, který si zde Červinková-Riegrová vytvořila a na který narazíme i při její další cestě. Bylo jí nepříjemné být ve společnosti chladné a kastovní šlechty, byla ponížena přehlížením místních šlechticů během cesty na Buchlov. Cítila se mezi nimi jak „*bludná ovce. Šlechtici v ní neviděli jenom dceru svého otce, ale také paní jakéhosi Červinky, ředitele statků, pozorovala [...] jejich rozpaky.*“⁵⁵²

Po neslavné pouti zbývala ještě návštěva Kroměříže, kde se Rieger rozpomínal na své působení v místním sněmu v revolučních letech. Vodil ji po oněch místech, ukazoval, kde stál prezidentský stolec, kde byla zřízena galerie, kde on měl místo. Jeho dcera byla na něj opět pyšná.⁵⁵³

V poněkud tragikomický závěr vyústila cesta do Písku v roce 1886 při odhalování pomníku Františka Palackého. Po slavnosti se vypravili s píseckými měšťany na Zvíkov. Tam je překvapil sám majitel kníže Karel Schwarzenberg⁵⁵⁴ a provedl je osobně hradem. Poté odpluli na Orlík. Během plavby se podávala studená koroptev, ale každý žil v naději, že podobně o ně bude postaráno i během návštěvy Orlíku, a proto moc nejedli. Na zámku uviděli bohaté rodové sbírky a archiv. Červinková-Riegrová se opět neubránila myšlenkám o postavení šlechty a jejím charakteru; zámek jí připomínal svým vybavením apoteózu minulosti. Problém celého výletu spočíval ve vzrůstajícím hladu návštěvníků, kteří od rána takřka nic nejedli a celý den byli na nohou. Červinková-Riegrová marně doufala, že něco dostanou na zámku, prohlídka se ubírala do parku o rozloze 400 korců⁵⁵⁵. Odtud byli přes Čimelice odvezeni hladoví na nádraží. Celou situaci poté s otcem probrali z opatrnosti ve francouzštině v místní čekárně na železnici. Rieger neztratil smysl pro humor ani s kručícím žaludkem. „*Zdalo se mu, že [...] mohli snadno knížeti vyvést satiru, že [...] [by] na nádraží o kousek chleba požádali.*“⁵⁵⁶ To ale neudělali a až v Příbrami dostali mizerný telecí paprikáš.⁵⁵⁷ I takovýto konec mohla mít cesta předního českého politika.

⁵⁵² TAMTÉŽ.

⁵⁵³ TAMTÉŽ, zápis z 2. října 1885.

⁵⁵⁴ Karel III. kníže Schwarzenberg (1824–1904), velkostatkář, prezident Zemědělské rady pro Království české a předseda Společnosti Musea Království českého, starosta okresního zastupitelstva v Písku a člen okresního výboru v Milevsku, od roku 1883 tajný rada, od roku 1895 čestný člen České akademie věd, v letech 1861–1863, 1865–1867, 1870–1871, 1883–1890 zemský poslanec, roku 1879 zvolen do Říšské rady, ale povolán jako dědičný člen panské sněmovny.

⁵⁵⁵ 1 korec (Strich) byl 2877,3m².

⁵⁵⁶ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. *Zápisky I.* Rkp. Edd. Milan Vojáček a kol. Praha 2009, zápisy ze 17., 23., 24. a 25. září a 2. října 1886.

⁵⁵⁷ TAMTÉŽ.

5.2.3.3 Cestování související se zapojením do mezinárodního emancipačního hnutí

Kontakty s ženským hnutím v jiných národech se odehrávaly na teoretické i faktické úrovni. První úroveň je prezentována prostřednictvím dobového ženského tisku, jako byly například *Ženské listy* či *Ženský svět*. Díky jazykové vybavenosti přispěvatelek těchto časopisů byla překládána díla představitelk zahraničního ženského hnutí. K faktickým stykům docházelo především prostřednictvím přátelských návštěv⁵⁵⁸ a později také zapojením do řady organizací, například do Mezinárodní rady žen, která vznikla v roce 1888 ve Washingtonu. Orientovala se zpočátku především na nepolitickou problematiku a teprve na přelomu 19. a 20. století řešila politickou otázku. Problém ve spolupráci s ní spočíval v zaměření českého hnutí na domácí potřeby. S nepochopením se tak například setkaly problémy nerovnoprávných národů v habsburské říši. Naopak tato problematika stmelovala ženská hnutí těchto národů. Takřka učebnicový příklad prezentuje konflikt mezi neněmeckými a austroněmeckými ženami na podzim roku 1891, kdy vídeňské ženy pořádaly celorakouský sjezd. Podmínkou účasti bylo nevňášení národnostních problémů na program sjezdu. To představitelky neněmecké strany odradilo od další spolupráce.⁵⁵⁹

V roce 1893 se české ženy zúčastnily například Kongresu žen na světové výstavě v Chicagu. Vyslána byla také Karla Máchová.⁵⁶⁰ Kromě účasti na kongresu se podílela na přípravách výstavy,⁵⁶¹ která měla prostřednictvím vystavených výšivek prezentovat zručnost a díky ukázce knih z pera českých autorek také intelektuální vyspělost českých žen. Právě tyto předměty měla Karla získat a poslat hlavní organizátorce této akce, Čechoameričance Josefě Humpal-Zemanové,⁵⁶² jak o tom svědčí zápisky v Josefině deníku.⁵⁶³

⁵⁵⁸ NEUDORFLOVÁ, M. L. *České ženy v 19. století*. Praha 1999, s. 255.

⁵⁵⁹ TAMTÉŽ, s. 255–256.

⁵⁶⁰ Eva Uhrová ve své monografii *České ženy známé neznámé* píše: „Cestou do Spojených států se zabývala [Karla Máchová - pozn. aut.] už podruhé. Podle zpráv pražských policejních konfidentů došel v říjnu 1881 Leopoldu Kochmannovi dopis z New Yorku, v němž američtí krajané zvali Karlu na tamní české školy. Jeden z nich jí při návštěvě Prahy dokonce půjčil na cestu.“ UHROVÁ, E. *České ženy známé neznámé*. Praha 2008, s. 102. Pavla Horská ale tvrdí, že Karla Máchová do USA odjela, neboť ve vzpomínkách Alice Masarykové jsou zmínky o jejích žákyních v New Yorku. HORSKÁ, P. *Naše prababičky feministky*. Praha 1999, s. 108–109. Jedná se ale o omyl Pavly Horské, neboť z pasáže vyplývá, že tyto dívky až poději do Spojených států odjely. MASARYKOVÁ, A.G. *Dětství a mládí. Vzpomínky a myšlenky*, New York 1960, s. 112.

⁵⁶¹ ZÁRASOVÁ, A. *České ženy ve Spojených státech amerických (vliv doby a prostředí na rodinný a společenský život českých žen, žijících v USA v období od 2. poloviny 19. století do 20. let 20. století)*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1997, s. 107. O zapojení Náprstkových viz ŠTĚPÁNOVÁ, I., SOCHOROVÁ, L., SECKÁ, M. *Žena rodiny Náprstkovy*. Praha 2001, s. 113.

⁵⁶² Josefa Humpal-Zemanová (1870–1906), Čechoameričanka původem z Písku, aktivistka feministického hnutí, zakladatelka *Ženských listů* v Chicagu.

⁵⁶³ Archiv Náprstkova muzea, Josefa Humpal-Zemanová, deník J. H. Zemanová, kart. č. 1, inv. č. 69, zápis ze 14. dubna. 1892 a 27. května 1892.

Vzhledem k výše zmíněné skutečnosti tedy nevíme, zda se zápis Karly Máchové o její cestě do Ameriky týká právě tohoto pobytu. Karla Máchová se dle svých zápisků úmyslně ubytovala před naloděním v Brémách v emigrantském hotelu, aby prý poznala jejich útrapy. Také během plavby se jí podařilo třikrát se mezi emigranty podívat, i přes hlídku u vchodu do těchto nehostinných míst, která měla být kajutním cestujícím zapovězena. Samotnou cestu Karla přirovnává k plavbě na Vltavě. Velký dojem na ni udělalo jak moře, tak západ a východ slunce: „Člověk tu cítí velebnost přírody v plném dosahu, když ta zlatá koule sluneční počne při východu svém jakoby vynořovati se z ohromné nedozírné vody.“⁵⁶⁴ Komplikace nastaly snad jen během nepříjemné celní prohlídky,⁵⁶⁵ ale samotný pohled na přístav v New Yorku ji nadchnul: „Přístav Newyorský – vchod do nového světa a východ k novému životu.“⁵⁶⁶ Její obdiv si získala většina staveb, které mījela při vjezdu parníkem do přístavu, především socha Svobody a most v Brooklynu.⁵⁶⁷ Během týdenního pobytu spojila příjemné s užitečným a věnovala se studiu ženských dobročinných a vědeckých ústavů, jak ostatně bylo typické i pro jiné cesty žen.⁵⁶⁸ „Pokrok a organizace ženské práce jest vzorný a obdivuhodný, není oboru, v kterém by žena v Americe nepůsobila zdatně a blahodárně, od povolání obchodnického až ku vědeckému všude umožněn ženě přístup jejím vlastním přičiněním a snahou k samostatné výživě, neboť ani ve svobodné Americe muž sám ženě nevydobył práva, kterých tam požívá.“⁵⁶⁹

Samotný Kongres žen začal 15. května 1893, byl obeslán 476 delegátkami, z toho čtyři byly Češky. Na „Advisory Council“ byly jmenovány Františka Gregorová,⁵⁷⁰ Josefa Humpal-Zemanová, Klementina Nováková,⁵⁷¹ Marie Blahníková,⁵⁷² Eliška Krásnohorská (ačkoli ta se kongresu fyzicky neúčastnila) a samozřejmě Karla Máchová. Její a přednáška Bohuslavy Sokolové⁵⁷³ byly čteny pravděpodobně z důvodu, že na kongresu v té chvíli ještě nebyla. Témata přednášek v následujících dnech se týkala politiky, postavení žen v Rusku, Čechách, Španělsku, Švýcarsku, Německu a Indii, žen cestovatelek a objevitelek zemí, ale i hereček. Na závěr kongresu byla za Češky předsedkyní zvolena Josefa Humpal-Zemanová a místopředsedkyní Eliška Krásnohorská.⁵⁷⁴

⁵⁶⁴ ANK, Karla Máchová-Kostecká, O cestě a pobytu v Americe, kart. č. 1, inv. č. 1., s. 2.

⁵⁶⁵ TAMTÉŽ, s. 3–4.

⁵⁶⁶ *Ženské listy*, 1894, č. 5, s. 89.

⁵⁶⁷ *Ženské listy*, 1894, č. 5, s. 90.

⁵⁶⁸ Srov. Marie Riegrová-Palacká.

⁵⁶⁹ ANK, Karla Máchová-Kostecká, O cestě a pobytu v Americe, kart. č. 1, inv. č. 1, s. 4.

⁵⁷⁰ Františka Gregorová (1850–1901), Čechoameričanka původem z Třemešnice na Táborsku, překladatelka.

⁵⁷¹ Klementina Nováková (?)

⁵⁷² Marie Blahníková (?), Čechoameričanka, lékárnice v Chicagu.

⁵⁷³ Bohuslava Sokolová (?)

⁵⁷⁴ *Ženské listy*, 1893, č. 11, s. 201–204.

Po zbývajícím čase pobytu v USA, který trval pravděpodobně déle než čtyři měsíce,⁵⁷⁵ Karla Máchová navštívila řadu míst. Z Bostonu se vydala k Niagarským vodopádům. Přijela sem v noci, ubytovala v levném hotelu a „*přála sobě, aby co možná rychle noc ta uběhla, toužíc, aby spatřiti mohla tento div přírody, jediný svého druhu*“.⁵⁷⁶ Odvážná cestovatelka se nespokojila druhý den s pohledem na vodopád z výšky a využila parníku, který ji zavezl až pod samotné vodopády.⁵⁷⁷ Upoutaly ji natolik, že své původně tři plánované dny v této oblasti prodloužila na celý týden.⁵⁷⁸ Její kroky poté zamířily do Colorada do rezervace indiánského kmene Utah.⁵⁷⁹ Karlu velmi zajímal jejich každodenní život. Všimla si jejich vzhledu, průměrného věku, oděvu, jazyka, slavností, avšak nejvíce se věnovala tématům spojeným s ženskou a rodinnou tematikou, tedy dělbě práce mezi mužem a ženou, výchově dětí, rodinnému životu. Zevrubně líčí například obřad sňatku: „*Uzavírá se velmi jednoduše. V určitý den vyjede sobě milenec na hon, vrátí se s ukořistěnou zvěří před obydlí vyvolené, uváže koně a vejde dovnitř příbytku dívčina. Když ona koně nakrmí a napojí, z ulovené zvěře hostinu upraví a ženicha pozve, jest tím sňatek uzavřen*“.⁵⁸⁰ Pozornost si získala i skutečnost, že „*rozvod, a to i několikrát po sobě, jest dovolen, a stává se, že se opakuje až dvanáctkrát*“.

Nadšení ze setkání s kulturou natolik odlišnou od její vlastní kalilo snad jen vědomí, že „*civilizace deroucí se stále mezi Indiany mnoho přeměnila v jejich životě a způsobech a hodně stencila jejich počet, a není daleko doba, kdy jediné sbírky musejní budou vydávati svědectví o jejich bytí v této zemi*“.⁵⁸¹ Ani zde neopadl její zájem o veřejnou aktivitu Američanek, jenž se vztahoval právě k boji proti útisku indiánů.⁵⁸² Karla Máchová vnímala cestu jako možnost poučení sebe sama i jiných žen, s kterými se podělila o své zážitky na stránkách *Ženských listů*. Stále si s sebou nesla, podobně jako jiné cestovatelky – ačkoli její úkol po skončení kongresu vlastně byl splněn – pocit nutnosti vytěžit z cesty něco pro veřejnou činnost v oblasti, ve které působila, být užitečná.

⁵⁷⁵ ANK, Karla Máchová-Kostecká, O cestě a pobytu v Americe, kart. 1., inv. č. 1, s. 1.

⁵⁷⁶ *Ženské listy*, 1894, č. 1, s. 5.

⁵⁷⁷ TAMTÉŽ, s. 6.

⁵⁷⁸ TAMTÉŽ, s. 7.

⁵⁷⁹ *Ženské listy*, 1895, č. 1, s. 15.

⁵⁸⁰ *Ženské listy*, 1895, č. 1, s. 17.

⁵⁸¹ TAMTÉŽ, s. 16.

⁵⁸² TAMTÉŽ, s. 18–19.

Závěr

V diplomové práci jsme se soustředili na fenomén ženského cestování ve druhé polovině 19. století. Zabývali jsme se ženami ze středních vrstev, které dle našeho výzkumu začaly cestovat právě až v daném období. Ženy do této doby cestovaly především ve šlechtických vrstvách, které po vzoru mužských grand tour začaly v 18. století podnikat také podobné cesty; mladá šlechtična si během nich měla upevnit své znalosti z oblasti dějin, zeměpisu, umění a cizích jazyků. Na tento fenomén začala reagovat dobová apodematická literatura tím, že si všímala i specifík ženského cestování.

Příčiny skutečnosti, že ženy středních vrstev začínají více cestovat až ve druhé polovině 19. století, vidíme ve změnách, ke kterým došlo v postavení ženy v této době. V oblasti rodinného a manželského práva sice nadále přetrvávala zásada o nerovnoprávném postavení ženy, která se podřizovala svému muži, živiteli rodiny, neboť ženu podle Všeobecného občanského zákoníku zastupoval manžel před úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání a disponoval společným majetkem, případně tuto funkci plnil některý ženin poručník, ale v důsledku zrychlujícího se procesu urbanizace a industrializace a také demografických změn nebyla již stávající situace, kdy muž byl výhradním živitelem rodiny a žena se starala pouze o domácnost, děti a jeho pohodlí, udržitelná. Přibývalo žen, které nemohly naplnit své poslání, k němuž byly od malička vychovávány: vstoupit do manželství a založit rodinu. Společnost musela na danou situaci reagovat rozšířením možností vzdělání dívek. Objevily se odborné dívčí školy a vyšší všeobecné vzdělávací školy, které měly umožnit ženám se lépe uplatnit na trhu práce. Ženy začaly vykonávat především profese slučitelné s jejich přirozeným „posláním“ být matkou, zejména tedy povolání učitelek a vychovatelek. Jinou možnost skýtaly tzv. průmyslové školy, ve kterých dívky získaly praktické dovednosti (např. účetnictví, malba na porcelán či šití). Věnovaly se také filantropii a objevily se i první ženy snažící se o profesní uměleckou kariéru. Na sklonku století se proces ženského emancipačního hnutí v Čechách zaměřil na dosažení úplných práv žen, začínají tedy usilovat o volební právo a snaží se o zapojení do politiky.

V praktické části práce vycházíme z této situace. Žena v důsledku výše zmíněných změn mohla daleko více působit i mimo svou domácnost a tato skutečnost jí poskytla i možnost cestovat. Především se zde jedná o fenomén tzv. cestování spojeného s profesí, což

je jeden z typů cest, o kterých píše Milena Lenderová. V diplomové práci jsme vycházeli z její typologie a rozčlenili cestování žen na cestování za zdravím, za zábavou a poznáním a cestování spojené s profesí, kterému se Lenderová příliš nevěnovala. Cestování spojené s církevní tematikou, tzv. poutě, jsme do naší typologie nezahrnuli, neboť již dle tvrzení Mileny Lenderové prakticky vymizelo. Ani my jsme se s žádnou cestou nesetkali, protože ani cesta Marie Červinkové-Riegrové na Velehrad neměla charakter poutní cesty.

Cestování za zdravím bylo dle našich zjištění považováno za zcela přirozené. Jeho počátky můžeme nalézt ve středních vrstvách již dříve než v druhé polovině 19. století. V otázce cestování žen za poznáním a zábavou spatřujeme ovlivnění výše zmíněnými cestami šlechticů. Také oblíbené cílové destinace se příliš neliší. Ženy cestovaly zpravidla v doprovodu svých příbuzných za tímto účelem již od malička. Lze tedy předpokládat, že ani v dospělosti jim podobné aktivity již nečinily problém, na rozdíl od žen z předchozích generací.

Novinkou v tomto typu cest je cestování učitelek, kterému jsme věnovali zvláštní kapitolu. Je patrné, že na cestování samotných žen v produktivním věku se společnost dívala s větší nedůvěrou než na cestující skupinu tvořenou matkou s dcerami. To vyplývalo ze zakořeněné představy společnosti o ženském poslání. V denících a vzpomínkách učitelky často zmiňují fakt, že se během cestování setkaly s překvapením, pohoršením a obavami ze strany veřejnosti, když se vydaly samy na cestu. Objevili jsme, že jejich „zvláštní“ potřeby reflektoval i *Časopis učitelek*, který pravděpodobně po vzoru *Časopisu turistů* začal zveřejňovat inzeráty, v nichž si učitelky hledaly přítelkyni na cestu ze svého stavu či zde mohly nalézt doporučení, kde se ubytovat během cestování v Čechách i v zahraničí. Ani učitelky necestovaly samy, ale spíše ve dvojicích či trojicích. Víme jen o cestě Dory Hanušové do Itálie, která se zmiňuje, že nenalezla nikoho, s kým by cestu podnikla. I ta si však brzy po příjezdu do Itálie našla přítelkyni, s kterou pak cestovala. Učitelky můžeme považovat za průkopnice aktivně tráveného času, neboť je také nalezneme nejvíce procentuálně zastoupené v Klubu českých turistů. Dle našich zjištění bylo však jejich postavení spíše pasivní. Účastnily se výletů, ale na jednotlivých funkčních postech v klubu je v námi zkoumaném období ještě nenalezneme.

S měnícím se lékařským pohledem na ženské tělo a pohyb žen se objevovaly stále více v programu různých spolků a škol výlety za poznáním. My jsme tento fakt demonstrovali na příkladu Amerického klubu dam, který podnikal i několikadenní výlety do blízkého okolí Prahy. Často tyto akce byly spojeny i s filantropickou činností. Ke kladnému postoji

k cestování byly dívky vychovávány i na školách, jak jsme ukázali na příkladu Gymnázia Minerva. Jeho absolventky se pak věnovaly cestování i ve volném čase.

Již jsme zde zmínili, že za fenomén doby považujeme cestování žen spojené s profesí. Problematika nebyla doposud příliš řešena pojednána. Ukázali jsme, že i cestování žen bylo „posvěcené“ institucemi. Ženy začaly žádat o finanční podporu svých profesních cest například spolek Svatobor, který většině jejich žádostí vyhověl. Jednalo se především o financování cest spisovatelek a cest spojených s národopisným výzkumem, dále byla finančně podpořena jedna cesta za poznáním dobročinných ústavů a jedna cesta za účelem prohloubení znalostí v umění. Finanční podporu také získávaly pro své odborné cesty za poznáním vzdělávacích ústavů v zahraničí učitelky.

Zvláštní pozornost jsme věnovali cestám Marie Červinkové-Riegrové. Její cesty jsme označili za „podmíněné politicky“. Bylo by možné namítnout, že se jednalo o pouhý doprovod jejího otce, ale my vycházíme ze skutečnosti, že Marie Červinková-Riegrová tyto cesty podnikala také proto, že se snažila zachytit tehdejší dění do svých *Zápisků* a aktivně se podílela na sběru materiálů pro biografii o svém dědečkovi a otci. Zároveň její osud nepříliš šťastně provdané ženy nabízí hypotézu, že ženy v cestování viděly jistou kompenzaci a životní naplnění. O tom ostatně svědčí i výše zmíněné aktivity učitelek. Cestování přestalo být nepříjemnou nutností za dosažením určitého cíle a stalo se součástí jejich volného času.

Na sklonku 19. století se české ženy ve svých emancipačních snahách začaly více zajímat o ženské hnutí v zahraničí. Je nutné zdůraznit, že doposud ženská otázka byla spojena s národním hnutím a sociálními problémy doby. Svých výdobytků chtělo ženské hnutí užít především ve prospěch národa a rodiny. Politická práva sem nepatřila. Reflektováním také tohoto práva se vlastně ženy zapojily do mezinárodního hnutí, kde tato otázka byla nedílnou součástí emancipace. Tento krok měl za následek, že ženy byly „nuceny“ podnikat cesty na mezinárodní kongresy žen nejen po Evropě, ale jak dosvědčuje příklad Karly Máchové, i do Spojených států amerických.

Zbývá osvětlit ještě tzv. každodennost ženského cestování. Ze studia ženských deníků a vzpomínek vyplývá, že ženy cestovaly prakticky všemi dostupnými cestovními prostředky. V otázce bydlení hrály důležitou roli finance a hygiena prostředí. Podobné kritérium nalezneme i při hodnocení stravy. Dále jsme se zaměřili zejména na přípravu na cestu a na cestovní příručky. Cestovní příručky věnující se pouze ženským potřebám již v dané době

nenalezneme. Ženy užívaly hlavně příručky bedekrovského typu. Jejich potřeby reflektovala i dobová preskriptivní literatura a také periodika. V časopise *Ženské listy* čtenářky nalézaly zkušenosti ostatních žen a mohly se nechat inspirovat, podobně jako například přednáškami v Americkém klubu dam. Módní periodika přinášela informace o vhodné módě a dalších maličkostech nezbytných na cestu. Je zřejmé, že minimálně módní průmysl reagoval na poptávku žen po věcech související s jejich cestami velmi rychle a v článkách v módních časopisech je možné vysledovat jisté strategie, jak ženu k myšlence cestovat přilákat a získat ji jako potencionální zákaznici obchodů s módou pro cestování. Ženy bývaly například ujišťovány o pohodlí, které jim poskytnou dobové dopravní prostředky. Cestovat zkrátka již nemělo být nutné zlo, ale znamenalo společenskou prestiž. Tyto časopisy však na rozdíl od *Časopisu učitelek* měly na mysli především cestování do lázní, v kruhu rodinném či ono výše zmíněné cestování matek s dcerami. Obracely se samozřejmě na své potenciální čtenářky. Problematika žen, které nemají s kým vyrazit na cesty, zde nebyla reflektována.

Ženy dle našeho výzkumu opravdu cestovat „toužily“ a své „touhy“ realizovaly v praxi. Umožňovaly jim to změny, ke kterým došlo ve společnosti v druhé polovině 19. století. Cestovaly nejen ve volném čase, ale i v souvislosti se svou profesí. Akceptovány společností byly zejména cesty žen v doprovodu rodinných příslušníků. Na osamělou ženu cestovatelku ještě nebyla společnost a ani ženy samy připravené. Ty se objeví až na počátku 20. století a opět to budou ženy svobodné a patřičně vzdělané. Tyto cestovatelky se nebudou omezovat pouze na starý kontinent, ale budou objevovat kouzlo dalších světadílů. Studium těchto cest daleko více umožní zabývat se více například problematikou „obrazu druhého“, která nebyla součástí této práce, ačkoli mezi českými ženami lze najít jisté vymezování se vůči německy hovořícímu obyvatelstvu během cest. Ostatní národy si již takovou pozornost v námi studovaných denících nezískaly, neboť se nejednalo o diametrálně odlišnou kulturu. Ženy cestovaly stále v prostředí, které jim svou kulturou nebylo zcela cizí.

Resumé

Diplomová práce se zabývá fenoménem ženského cestování v Čechách v druhé polovině 19. století, tedy v době probouzejícího se masového turismu. Shrnuje praxi v cestování žen před tímto obdobím; druhá polovina 19. století přitom představuje významný mezník pro dějiny cestování žen, neboť po šlechtických začaly cestovat také ženy ze středních vrstev.

V teoretické části práce je pozornost věnována předpokladu tohoto fenoménu: je zde analyzováno postavení ženy ve společnosti ve druhé polovině 19. století. Ženy byly v důsledku demografických změn nuceny se samy o sebe postarat, ale jejich vzdělání, zaměřené na domácí práce, jazyky a umění, jim nedovolovalo uplatnit se na trhu práce. Na tento problém proto musela česká společnost reagovat rozšířením možností ve vzdělání žen. Ženy se začaly uplatňovat především v profesích slučitelných s jejich přirozeným „posláním“ být matkou. Vykonávaly tedy povolání učitelek a vychovatelek. Uplatňovaly se také ve filantropii a objevují se první ženy snažící se o profesní uměleckou kariéru. Na sklonku století se proces ženského emancipačního hnutí v Čechách zaměřil na dosažení úplných práv žen, začínají tedy usilovat o volební právo a uplatňovat se v politice.

V praktické části diplomové práce je na základě studia ženských deníků, vzpomínek, článků o cestování v časopise *Ženské listy*, v módních magazínech a písemnostech týkajících se cestování z fondu spolku Svatobor ženské cestování rozčleněno na několik typů: na cestování za zdravím, za zábavou a poznáním. Kapitola věnovaná cestování za poznáním je zvlášť zaměřena na fenomén cestování učitelek a zdůrazňuje, jakou roli při něm hrálo periodikum *Časopis učitelek*. Práce se také zabývá cestováním organizovaným spolkem a školami a analyzuje postavení žen v Klubu českých turistů. Věnuje se rovněž tzv. každodennosti ženského cestování, oblíbeným cílovým destinacím a mapuje dobovou literaturu a možné zdroje informací určené pro ženy chystající se na cestu.

Důraz je v práci kladen na cestování spojené s profesí, které představuje právě novinku vyplývající z dobového genderového diskurzu a probouzejícího se ženského hnutí v Čechách. Ženy postupně začaly využívat finančních příspěvků na cestování, které jim jejich profese umožnila získávat od řady institucí, zejména spolku Svatobor. Zvláštní kapitola je věnována cestování Marie Červinkové-Riegrové, která podnikala cesty motivované jejím zájmem o politické dění, vyplývajícím z jejího společenského postavení dcery Františka

Ladislava Riegra a vnučky Františka Palackého. S trochou nadsázky ji můžeme nazvat sekretářkou Františka Ladislava Riegra. Závěrečná kapitola je věnována cestování žen spojenému se zapojením do mezinárodního ženského hnutí, které demonstruje již vysoký stupeň emancipace žen v Čechách.

Summary

The author of the thesis deals with the phenomenon of women's travelling in Bohemia in the second half of the nineteenth century, the period of arousing mass tourism. First she summarises the state of women's travelling in the previous times and then focuses on the major aspects of the development of this phenomenon in the above-mentioned period. The second half of the nineteenth century presents a watershed in history of women's travelling for then even the middle class women began to travel. This became the main subject matter of the theoretical part of the thesis, in which the problem of social status of women in this era is analysed. As a result of the demographical changes were the women forced to take care of themselves on their own. However, their education consisting of domestic chores, languages and arts did not allow them to succeed on labour market. Bohemian society had to respond to this problem by enlarging the possibilities for their education. Women thus started asserting themselves in professions compatible with their natural "mission" of being a mother. They often worked as teachers or governesses or were occupied in the sphere of philanthropy. For the first time, some of the women also attempted to become professional artists. At the end of the nineteenth century the women's rights movement drew its attention to achieving fully equal rights with men which included also their claim political emancipation. They thus intensified their fight for women franchise and started getting increasingly involved in politics.

In the practical part of the thesis the author presents a typology of women's travelling in Bohemia in the second half of the nineteenth century. It is based on a wide range of primary sources, among others on women diaries, memoirs, articles concerning travelling in fashion magazines and in magazine *Ženské listy* as well as on relevant documents of the literary society Svatobor archive. The thesis analyses travelling for health, entertainment and educational purposes and concentrates on travelling of the women teachers. It also underlines the importance of the periodical *Časopis učitelek*. The following area of interest concerns travelling organised by schools and various civic societies. In this context, also the position of women in *Klub českých turistů* is outlined. The main emphasis is put on women's travelling on business, which presents a new phenomenon connected with contemporaneous gender discourse and arising women's rights emancipation movement in Bohemia. When travelling, women gradually started making use of financial contributions offered by a number of institutions, especially the Svatobor society, which now thanks to their new occupations became accessible for them. An extra chapter deals with travels of Marie Červinková-Riegrová whose journeys were motivated by her interest in politics stemming from her social position of daughter of František Ladislav Rieger and granddaughter of František Palacký. The final chapter analyses the women travelling in connection with international women's rights movement demonstrating thus a high level of women emancipation in Bohemia in this period. The author also examines the course of everyday life of women's travelling, their favourite destinations as well as contemporaneous literature and other possible sources of information for women who at that intended to travel.

Soupis pramenů

Archivní materiály

Archiv akademie věd České republiky

Jan Gebauer, osobní fond, Márinčiny cestopisné poznámky, kart. č. 1, inv. č. 11.

Svatobor, Žádosti o podporu a stipendia, kart. č. 24, 29, 41, 43, 44, 55.

Svatobor, Výroční zpráva ředitelstva Svatoboru 1862–1900, kart. č. 13.

Archiv Náprstkova muzea

Josefa Humpal-Zemanová, osobní fond, deník, kart. č. 1.

Scraps-book Amerického klubu dam, č. 27.

Archiv Národní knihovny

Karla Máchová, osobní fond, kart. č. 1.

Archiv Národního muzea

Marie Červinková-Riegrová, osobní fond, deníky a zápisky 1865–1895⁵⁸³

Archiv tělesné výchovy a sportu

Renáta Tyršová, osobní fond, kart. č. 37.

Sbírka Turistika, KČST/KČT – tisky, kart. č. 3.

Literární archiv Památníku národního písemnictví

Anna Cardová-Lamblová, osobní fond, Deníkové zápisky Anny Cardové-Lamblové.

Anna Cardová-Lamblová, cizí rkp., Zápisky Marie Tomešové-Lamblové.

Albína Honzáková, osobní fond, paměti Albíny Honzákové.

⁵⁸³ Autorka pracovala s přepsaným materiálem určeným k edici.

Marie Kalašová, osobní fond, deník Klementiny Kalašové.

Sofie Podlipská, osobní fond, Cestovní dojmy z Čech a Moravy, opis přednášky.

Anna Řeháková, osobní fond, korespondence přijatá.

Svatobor, korespondence přijatá, Eliška Krásnohorská.

Vydané prameny institucionální

Výroční zprávy soukromé střední školy dívčí a spolku Minerva v Praze 1891–1900.

Vydané prameny osobní povahy

Jelena HEIDENREICHOVÁ-HOLEČKOVÁ, *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. Praha 1940.

Milena LENDEROVÁ, Jarmila PLŠKOVÁ (eds.), *Gabriela ze Schwarzenbergu: Krátká cesta životem a Evropou*. Praha 2006.

Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. Praha 1921.

Anna ŘEHÁKOVÁ, *Povídky s cest*. Praha 1897 (?).

Anna ŘEHÁKOVÁ, *Obrázky z alp, cestopisné obrázky z Korutan a Tyrol*. Praha 1905.

Anna ŘEHÁKOVÁ, *Italské silhouetty*. Praha 1907.

Anna ŘEHÁKOVÁ, *Zašlé časy. Pestré obrázky z různých končin*. Praha 1932.

Anna ŘEHÁKOVÁ, *Z mého alba*. Praha 1936.

Martin ŠÁMAL (ed.), *Deníky Zdenky Braunerové*. Roztoky u Prahy 2000.

Martin ŠÁMAL (ed.), *Cestovní deník Zdenky Braunerové (1883)*. Roztoky u Prahy 2003.

Milan VOJÁČEK a kol. (eds.), Marie ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Zápisky I*. Praha 2009.

Jaroslav VLČEK (ed.), Božena NĚMCOVÁ, *Z Uher; Zpomínky z cesty po Uhřích; Uherské město (Ďarmoty); Obrazy ze života Slováků; Obrazy ze života slovenského; Kraje a lesy ve Zvolensku*. Praha 1911.

Dobová literatura obsažená v poznámkách

Johann Wolfgang GOETHE, *Italienische Reise*. Berlin 1961.

Růžena JESENSKÁ, R. *Jarmila*. Praha 1894 (?).

Alois JIRÁSEK, *Čechy. Díl 13. Východní Čechy*. Praha 1905.

Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Z máje žití*. Praha 1871.

Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Ze Šumavy*. Praha 1873.

Ján KOLLÁR, *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko se zvláštním ohledem na slavyjanské živly roku 1841 konanou a sepsanou od Jana Kollára*. Praha 1862.

Ján KOLLÁR, *Cestopis druhý; a Paměti z mladších let života Jana Kollára sepsány od něho samého*. Praha 1863.

L. MAREŠ, *Saviňské Alpy: průvodce po horách ve skupině Alp saviňských se zvláštním zřetelem na Jezersko*. Praha 1900.

Národopisná výstava československá v Praze 1895: hlavní katalog a průvodce. Praha 1895.

Teréza NOVÁKOVÁ, *Z nejvýchodnějších Čech: řada cestopisných črt*. Praha 1898.

Gabriela PREISSOVÁ, *Obrázky ze Slovácka I–III*. Praha 1896–1898.

Gabriela PREISSOVÁ *Korutanské povídky*. Praha 1896.

Hugo TRAUB (ed.), *Řeči Dra Frant. Ladisl. Riegra a jeho jednání v zákonodárných sborech*. I. díl, 1868–1878. Praha 1923.

Periodika

Časopis turistů, 1894–1896, 1899, 1900.

Časopis učitelek, 1885–1900.

Nové mody, 1889–1894.

Nové pařížské mody, 1895–1900.

Pařížské mody, 1894–1900.

Ženské listy, 1873–1902.

Soupis literatury

Božena AUGUSTINOVÁ, *Marie Červinková-Riegrová. Životopisný nástin*. Praha 1897.

Marie BAHENSKÁ, Marie Gebauerová – nejen spisovatelka. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Roztoky u Prahy 2005, s. 175–186.

Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005.

Marie BAHENSKÁ, Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Červinkové-Riegrové a její dcery Libuše. In ČADKOVÁ, K., LENDEROVÁ, M., STRÁNÍKOVÁ, J. (eds.) *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006)*. Pardubice 2006, s. 557–572.

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dagmar MUSILOVÁ (eds.), *Ženy na stráž! České feministické myšlení 19. a 20. století*. Praha 2010.

Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (eds.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27.–28. dubna 2006)*. Pardubice 2006.

Marie ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, *Marie Riegrová rodem Palacká: život a její skutky*. Praha 1891.

Lucie GALBAVÁ, *Cestovní deníky Kateřiny Jungmannové-Lauermannové z let 1841, 1845, 1849*. Diplomová práce na Fakultě humanitních studií Univerzity Pardubice. Pardubice 2005.

Alice GARRIGUE MASARYKOVÁ, *Dětství a mládí. Vzpomínky a myšlenky*. New York 1960.

Wolfgang GRIEP, Annegret PELZ (eds.), *Frauen reisen. Ein bibliographisches Verzeichnis deutschsprachiger Frauenreisen 1700 bis 1810*. Bremen 1995.

Gabriele HABINGER, *Frauen reisen in die Fremde. Diskurse und Repräsentationen von reisenden Europäerinnen im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Wien 2006.

Jaroslav HALADA – Milan HLAVAČKA, *Světové výstavy. Od Londýna 1851 po Hannover 2000*. Praha 2000.

Libuše HECZKOVÁ, *Píšíci Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha 2009.

Kateřina HORALÍKOVÁ, Turistický život na území Československa před rokem 1918. *Cestování včera a dnes*, 1/2004, č. 2, s. 27–30.

Pavla HORSKÁ, Vliv počátků samostatné výdělečné činnosti žen na vývoj rodiny. *ČL 70*, 1983, s. 223–224.

Pavla HORSKÁ, *Sladká Francie*. Praha 1996.

Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

Milan HLAVAČKA, Všední den na středoevropských cestách 1750–1850. Der Alltag auf den mitteleuropäischen Wegen und Straßen 1750–1850. In BOBKOVÁ, L., NEUDERTOVÁ, M. (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem. Acta universitatis Purkynianae, Philisofica et historica, studia historica 11*. Ústí nad Labem, 1997, s. 337–363.

Bohumila JAMBOŘOVÁ, *Barbora Markéta Eliášová: Nippon druhým domovem. Ženské cestování v 19. a na počátku 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Pardubice, Pardubice 2008.

Jitka KOTALOVÁ, *Reflexe jinakosti? Šlechtična na cestách v první polovině 19. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity. České Budějovice 2007.

Milena LENDEROVÁ – Božena KOPIČKOVÁ – Jana BUREŠOVÁ – Eduard MAUR (eds.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009.

Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v 19. století*. Praha 1999.

Milena LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.

Milena LENDEROVÁ, Teorie a praxe cestování osvícenců: cesta Pavlína z Arenbergu do revoluční Paříže. In FRIMMOVÁ, E., KLECKER, E. (eds.) *Itinaria Posoniensia*. Bratislava 2005, s. 167–176.

Milena LENDEROVÁ, Dáma urozená, ctnostná i frivolní: Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin, hraběnka de Genlis. *Acta historica museologica Universitatis Silensianae Opaviensis 7*. Opava 2007, s. 213–224.

Milena LENDEROVÁ, „... A ptáš se, knížko má...“ *Ženské deníky 19. století*. Praha 2008.

Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý ženy nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha 2005.

Jana MALÍNSKÁ, Vzdělání – jeden z předpokladů umělecké orientace a tvorby žen. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Rožtokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Rožtoky u Prahy 2005, s. 31–46.

Jana MALÍNSKÁ, *České ženské hnutí v zápasu o politické zrovnoprávnění žen. Role spolků a politických stran v letech 1890–1914*. Dizertační práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2007.

Karel MALÝ a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha 2003.

Ladislav MALÝ, *Ukazatel k 30 ročníkům Časopisu turistů (1888–1918)*. Praha 1918.

Martina MAŘÍKOVÁ, Cesta Marie Červinkové-Riegrové do Itálie v roce 1888. In VOJÁČEK, M. (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007, s. 175–188.

Nella MLISOVÁ, *I já jsem byl v Itálii... Obraz Itálie ve vybraných textech českých autorů*. Praha 2009.

Marie L. NEUDORFLOVÁ, *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999.

Památník českých učitelek. U příležitosti 30. ročnice c. k. českého Ústavu ku vzdělání učitelek v Praze 1870–1900. Praha 1900.

Jaroslav PÁNEK, Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace). ČČH 88, 1990, č. 5, s. 661–682.

Martin PECL, Konstrukce sportu jako maskulinní domény: příklad alpinismu. In PETRASOVÁ, T., MICHALÍKOVÁ, P. (eds.) *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 29. ročníku sympozia k problematice 19. století*. Plzeň, 26.–28. února 2009. Praha 2010, s. 149–156.

Martin PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno 2010.

Magdalena POTMĚŠILOVÁ, *Spisovatelka, učitelka, turistka Anna Řeháková a její doba*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2003.

Jane ROBINSON, *Wayward Women. A Guide to women travellers*. Oxford 1900.

Miroslav RUTTE, *O bábušce. Na památku paní Anny Lauermannové – Felixe Tévera*. Praha 1935.

Jan RYCHLÍK, Pasové předpisy v habsburské monarchii a v Československu. In KALETA, P., NOVOSAD, L. (eds.) *Cestování Čechů a Poláků v 19. a 20. století. Sborník z mezinárodní vědecké konference (Praha 6.–7. 9. 2007)*. Praha 2008, s. 8–22.

Robert SAK, *Salon dvou století. Anna Lauermannová-Mikschová a její hosté*. Praha 2003.

Milena SECKÁ, *Americký klub dam. K příležitosti 140. výročí založení*. Praha 2005.

Milena SECKÁ, Anna Řeháková. In *Múzy na cestách. Literární archiv* 39, Praha 2007, s. 137–142.

Jitka SCHŮTOVÁ, Počátky ženského sportu v Čechách. In SCHŮTOVÁ, J., WAIC, M. (eds.) *Tělesná výchova a sport žen v českých zemích a dalších střeoevropských zemích. Vznik a vývoj do druhé světové války. Turnen und Sport der Frauen in den böhmischen und anderen mitteleuropäischen Ländern*. Praha 2003, s. 55–59.

Lucie SWIERCZEKOVÁ, „Chceme u žen něžnost ducha, něžnost v zjevu, ale chceme u nich vidět také silného ducha a zdravé tělo“ aneb Žena sportovkyně po roce 1850 do vzniku Československa. In VOJÁČEK, M. *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007, s. 243–250.

Marcela ŠÁŠINKOVÁ (ed.), *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Rožtokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Rožtoky u Prahy 2005.

Eva SEMOTANOVÁ, Cestovní a turistické mapy v českých zemích v 19. století. Reisen- und Wandernlandkarten in den böhmischen Ländern des 19. Jhs. In BOBKOVÁ, L., NEUDERTOVÁ, M. (eds.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem. Acta universitatis Purkynianae, Philisofica et historica, studia historica 11*. Ústí nad Labem 1995, s. 480–487.

Otakar ŠPECINGER, *Klementina Kalašová*. Ústí nad Labem 2006.

Irena ŠTĚPÁNOVÁ – Ludmila SOCHOROVÁ – Milena SECKÁ, *Žena rodiny Náprstkovy*. Praha 2001.

Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*. Praha-Litomyšl 2005.

Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Teréza Nováková*. Praha 2008.

Lucie STORCHOVÁ, Ars apodemica. Umění uchopit a popsat „cizí“ kraje. *Dějiny a současnost*, 2003, č. 4, s. 10–12.

Eva UHROVÁ, *České ženy známé a neznámé*. Praha 2008.

Pavla VIDLÁKOVÁ – Milena LENDEROVÁ, „... Skvrny něžného pohlaví“ aneb Soukromý život prvních učitelek v Čechách. *Studie k sociálním dějinám 3*, Ostrava 1999. s. 133–143.

Milan VOJÁČEK, Odkaz budoucím generacím. Literární obraz vlastní rodiny vytvořený Marií Červinkovou Riegrovou a jejím chotěm Václavem Červinkou. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Roztoky u Prahy 2005, s. 209–216.

Milan VOJÁČEK (ed.) *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007.

Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, Umělecká tvorba – cesta k ženské emancipaci na přelomu 19. a 20. století. In ŠÁŠINKOVÁ, M. (ed.) *Žena umělkyně na přelomu 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference ve Středočeském muzeu v Roztokách u Prahy ve dnech 11. a 12. října 2005*. Roztoky u Prahy 2005, s. 11–20.

Alena ZÁRASOVÁ, *České ženy ve Spojených státech amerických. Vliv doby a prostředí na rodinný a společenský život českých žen, žijících v USA v období od 2. poloviny 19. století do 20. let 20. století*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1997.

Renata ŽIŽKOVÁ, Výlety Pražanů na přelomu 19. a 20. století. *Cestování včera a dnes*, 1/2004, s. 16–21.

Slovníky a encyklopedie

Lexikon české literatury, díl 1-4, Praha 1985-2008.

Internetové zdroje

<<http://uhv.upce.cz/cs/antologie-zaniklych-zenskych-ctnosti/>> [25. 2. 2011]

<<http://www.lb-eutin.de/>> [10. 4. 2011]

<<http://www.literaturhaus.at/index.php?id=8156>> [10. 4. 2011]